

СУЧАСНІСТЬ

СІЧЕНЬ 1986 — Ч. 1 (297)

Ю. Тарнавський: ОПЕРЕНЕ СЕРЦЕ

Віра Вовк: КАРНАВАЛ — *„Папа в жалобі” ст. 26*

**М. Шкандрій: УКРАЇНСЬКЕ МИСТЕЦТВО
1920-ИХ РОКІВ**

**Ф. Сисин: ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОГО
ПРАВОСЛАВ'Я В СРСР**

**Анна-Галя Горбач: БЕЛЛЬ І ШІСТДЕСЯТНИКИ
ІНТЕРВ'Ю З ЮРІСМ ЛУЦЬКИМ**

ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

«ФОРУМ»

Суспільно-політичний журнал

Квартальник. 240 стор.

Рік видання п'ятий

Річна передплата 25 ам. дол.

Редактор: Володимир Малінкович

Видає: «Сучасність»

Друкується російською мовою

Замовляти:

«Sučasnist» e. v. München
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5

УКРАЇНЬСЬКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА В XX СТОЛІТТІ

Документи і матеріали; три томи. Упорядкували Тарас Гунчак і Роман Сольчаник. «Сучасність», 1983, 1317 стор. Тверда оправа. Обкладинка Якова Гніздовського.

У збірці вміщені документи від кінця XIX до 1980-их років нашого сторіччя, які є першоджерелом для вивчення сучасної української історії.

Наклад обмежений.

Ціна 180 ам. дол. або рівновартісна їй у іншій валюті.

Для передплатників *Сучасности* — 60 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

У США і Канаді:

NINA ILNYTZKYJ

254 West 31st St. 8th Floor

New York, N. Y. 10001

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

СІЧЕНЬ 1986

Ч. 1 (297)

**РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ
МЮНХЕН**

«SUČASNIST» — JANUAR 1986

MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*

Богдан Бойчук, *література*

Богдан Певний, *мистецтво*

Олександр Женін, *мовний редактор*.

Редакційна рада: Вольфрам Бургардт, Юрій Божик, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Юрій Луцький, Василь Маркусь, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist,
254 West 31 St., 8th floor,
New York, NY 10001

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в *Historical Abstracts*.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: E. Zeuner, Buch- und Offsetdruckerei
Peter-Müllerstr. 43
8000 München 50

Зміст

1961, ПЕРШИЙ РІК «СУЧАСНОСТИ»

- 5 *Поети, які були з нами: Михайло Орест, Е. Е. Каммінгс, Райнер Марія Рільке, Антоніо Мачадо, Борис Пастернак, Патриція Калина.*
- 8 *Редакція: До 25-ліття «Сучасности».*

ЛІТЕРАТУРА

- 9 *Юрій Тарнавський: Оперене серце. Поема.*
- 21 *Віра Вовк: Карнавал. Оповідання до картин Юрія Соловія.*
- 33 *Богдан Нижанківський: «Дванадцятка». Наймолодша львівська богема тридцятих років.*

МИСТЕЦТВО

- 41 *Мирослав Шкандрій: У пошуках нового: революція в українському мистецтві 1920-их років.*
- 52 *Ірина Макарик: Театр в Оттаві.*

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 55 *Франк Сисин: Проблема українського православ'я в СРСР.*
- 69 *Тарас Гунчак: Українська політична думка 1920-их років: монархізм, націоналізм, націонал-комунізм.*

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 79 *Манолій Лунул: Українці в степових провінціях. Їхні потреби, прагнення й напрями в майбутньому.*
- 87 *Анна-Галія Горбач: Гайвріх Белль і генерація шістдесятників.*

ДИСКУСІЇ, РОЗМОВИ

- 92 *Інтерв'ю з Юрієм Луцьким. Провела Ліда Палій.*

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 98 *Закордонне представництво Української гельсінкської групи*: Звернення в зв'язку зі смертю Василя Стуса.
100 *Закордонне представництво Української гельсінкської групи*: Четверте ув'язнення Петра Рубана.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 102 UKRAINE AFTER SHELEST. В. Krawchenko (ред.).
— *І. Коропецький*.
107 Roberta Goren: THE SOVIET UNION AND TERRORISM;
R. S. Cline, Y. Alexander: TERRORISM: THE SOVIET CONNECTION;
R. H. Shultz, R. Godson: DEZINFORMATSIA. ACTIVE MEASURES IN SOVIET STRATEGY.
— *Тарас Кузьо*.

ПОСМЕРТНІ ЗГАДКИ

- 112 Яків Гніздовський (1915-1985)
113 Голоси з України на смерть Василя Стуса. — *А.-Г. Г.*
115 Міжнародна преса про смерть Василя Стуса. — *Н. К.*

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 117 *О. Ж.*: До кого ми говоримо, а до кого — ні.
120 *Андрій Білинський*: З приводу статті Я. Гайваса про "українсько-німецькі стосунки".
128 Про авторів

1961, ПЕРШИЙ РІК «СУЧАСНОСТИ»

ПОЕТИ, ЯКІ БУЛИ З НАМИ

Михайло Орест

Долю яблуні коло мого вікна
Знаю я: коли надійде знов весна,
Лист і цвіт вона дістане. Як же буде
Уділ зватись мій, коли сплахне весна? —
Не питай: стріла цих слів летить в нікуди.

(число 12)

Е. Е. Каммінґс

ORIENTALE

1

я говорив до тебе
усмішкою і ти не
відповіла
твої губи є як
малинова музики струна
Ходи сюди
О моя, хіба життя не усміх?

я говорив до тебе
піснею і ти
не слухала
твої очі є як ваза
тиші божественної
Ходи сюди
О моя, хіба життя не пісня?

я говорив
тобі душею і
ти не дивувалася
твое обличчя є як мрія замкнена
у білих пахощах
Ходи сюди

О моя, хіба життя не є любов?

я говорю
тобі мечем
і ти мовчазна
твої груди є як гріб
м'якший за квітки

Ходи сюди

О моя, хіба життя не смерть?

(ч. 3)

Переклав Б. Бойчук

Райнер Марія Рільке

Вже досягає байбарис червоно
і дишуть айстри тьмяно біля хат.
Хто нині, в дні поліття, не багат,
себе не мавши, ждатиме до скону.

Хто крити сном не може нині віч,
упевнений, що постатей багато
чекає тільки, аж надійде ніч,
щоб раптом в темряві його устати: —
мов дід старий минув він. Жадна річ

його не вабить, не зове ніщо
і зводить все, чого зазнає він;
і навіть, Боже, Ти! Той камінь, що
його щодня стягає у глибіню.

(ч. 4)

Переклав Б. Кравців

Антоніо Мачадо

ПІСНЯ

Вмерти... Впасти наче крапля
моря в безконечне море?
Чи, без марень і без тіні,
бути, чим не був ніколи,
і самотньо простувати
без свічада й без дороги?

(ч. 9)

Переклав В. Бургардт

Борис Пастернак

ГЕТСИМАНСЬКИЙ САД (Уривок)

Зірки далеко блимали, байдуже
Від них світилась шляху кривина.
Оливну гору шлях обняв півкружжям
Там, де під ним Кедрон-ріка зрина.

Прогалина вривалася зненацька,
Її продовжував Чумацький шлях.
Олив сиваве срібло чудернацьке
Вправлялось у повітряних стрибках.

Був скраю чийсь там ґрунт, укритий садом.
При мурі учнів залишивши, він
Сказав їм: "Тоскний, тужний смерти задум.
Чувайте. Будьте тут за цих годин".

Він зрікся протиборства, мов облуди
Отих речей, позичених на час,
Всеvlади зрікся й сил являти чуда,
Він був тепер як кожен смертний з нас.

Простори ночі укладали обрис
Нищівної границі небуття.
Вселенна — незаселений крайобраз,
Лиш цей садок був житлу накриття.

(ч. 5)

Переклав І. Костецький

Патриція Кулина

ПРОПАГАНДА

Мої предки вже вбиті:
я саме почула новину по радіо,
і дивуюся, що я існую.

Та тепер я пригадую,
що мої нащадки були давно вбиті,
що новина про них вже є казка —
і довше не дивуюся.

(ч. 1)

ДО 25-ЛІТТЯ «СУЧАСНОСТІ»

Це число відзначає 25-ліття народження *Сучасности*. За цей час багато змінилося в Україні та в житті української діяспори. Україна пережила короткотривалу відлигу, яка породила нову генерацію українських культурних діячів, відомих під назвою шістдесятників. *Сучасність* спілкувала, реєструвала й навіть живилася суспільно-політичними та літературно-мистецькими процесами, що відбувалися в Україні, друкуючи твори Ліни Костенко, Василя Симоненка, Івана Драча, Євгена Сверстюка, Івана Світличного, Василя Стуса та інших поетів і письменників. У *Сучасності* з'явилася також перша самвидавна література і виступи українських дисидентів.

Журнал звертав не меншу увагу на культурні процеси, що відбувалися серед української діяспори, відмічаючи нові успіхи українських мистців чи появу групи молодих поетів-новаторів, відомих під назвою Нью-йоркської групи. За 25 років у *Сучасності* з'явилося також чимало статей з історії, політичних наук, соціології, економіки, мистецтвознавства та філософії, які зробили сталий внесок у скарбницю української культури. *Сучасність* відіграла важливу роль в українському житті ще й тому, що своїми виданнями стимулювала українське інтелектуальне життя.

Вже з перспективи чвертьстоліття можна твердити, що журнал редагувала й до нього дописувала підставово старша генерація. Були це люди, багато з яких вже відійшло, що вирости в українській культурі, які органічно були пов'язані з українською землею. Деякі з них до сьогодні активно співпрацюють з *Сучасністю*. При цьому варто зазначити, що *Сучасність* завжди зуміла відзначити, підтримувати та долучувати до співпраці нові таланти, що позитивно відбилося на культурних досягненнях української діяспори.

Сьогоднішню *Сучасність* редагують і до неї дописують люди переважно молодшого покоління, які вирости на Заході й тому знають Україну вже тільки посереднім шляхом. Зрозуміло, що з новими людьми дещо й змінився зміст журналу, поскільки ця генерація виходитиме з дещо інших засад, ніж їхні попередники. Маємо на увазі нову перспективу, новий кут бачення, а не суттєву проблему, яка залишається без змін — тривожне питання української культури та самобутності українського народу "в радянській дійсності".

Щодо світоглядowego напрямку журналу, ми заступатимемо, як і наші попередники, загальнонаціональні, понадгрупові принципи в дусі гуманності та толерантності поглядів.

Редакція

ЛІТЕРАТУРА

ОПЕРЕНЕ СЕРЦЕ

поема

Юрій Тарнавський

... mi cuidado
entre las azucenas olvidado.

San Juan de la Cruz,
Canciones del alma

1. ЯКИМ БУВ ОСТРІВ?

Острів
видихав вогкість,
як уста в сні,
я шукав
цієї шістнадцятилітньої
русявої квітки,
та мене
там
вже не було,
рослини
віддзеркалювали себе,
як безліч дзеркал,
повітря
було тверде,
як надутий
гумовий бальон,
птахи
в гущавині
робили звуки
зудару шабель,
скрипу сідел,
і навіть порскання
коней,
часами
подув вітру
продирався

крізь живопліт,
мов великий
дикий кабан,
оксид
покривав рептилії,
мов мідь,
цвіти
на кінці гілок
були мов болючі місця,
набуті
в солодких
битвах кохання,
соняшне світло
мурашками
кусало мою шкіру,
мої ноги
танцювали
дрібні мінуети
з водою
в довгій спідниці,
по паркетах
мініатюрних заливів,
після обіду
небо
плило крізь простір,
як довга, срібна
риба,
пальми
молилися навколішки
до брижів,
цілісінький день
несмілі хмари
стояли на обрії,
взявшись за руки,
мов діти,
що чомусь мене боялися.

2. ЩО Я РОБИВ ПОПОЛУДНІ?

Я тримав себе
в бетоновім
кулаці
на шпильях
синього чорнила,

далеко
внизу
був папір
і мій біль,
я поставав,
як оповідання,
яке пишуть,
поблизу,
на пляжі,
тіла жінок
пінилися,
як море,
я чув,
як тикали
довкруги мене
застелені ліжка,
немов годинники,
за моїми плечима
у лазничці,
рожеве мило
свистіло,
мов щасливий птах.

3. ЩО Я РОБИВ ВЕЧОРОМ?

Підпертий
книжкою
мого єдиного друга,
Жана-Ніколяса-Артюра,
я дивився
на цвинтар
моря
з нагробками хвиль
на ньому,
на заході,
на перлямутровім
паралелограмі
неба,
хмари
прибирали форми
кусків дерева
викиненого морем
на берег,
на сході

величезна
хмара
росла,
мов прутень,
націлений
у піхву
пітьми,
мої руки
і пальми
шелестіли
в постійнім вітрі,
шепочучи
ніщо,
я був щасливий,
як буду
сто років
після своєї
смерти.

4. ЩО Я РОБИВ ВНОЧІ?

Надворі
пітьма
хрумкала в зубах
квітів
і заплакані
дівчата
під моїм бальконом
простягали
свої почуття
до мене,
мов тремтячі
руки,
ніч
лишала
смак м'яти
в моїм роті,
стопи моїх ніг
зносилися,
я блідий місяць
над темною
постіллю,
я стояв
перед вікном,

тримаючи
лук
і в'язку стріл,
немов букет нарцизів,
у руці,
всередині
дві жінки,
які я вбив,
лежали на підлозі,
нечіткі,
мов темрява
в кутку,
звідкись взявся
мій батько
і подивився
мені прямо
в очі,
я поклав стрілу
на лук,
натягнув
тятиву,
мов беручи голосом
високу ноту,
і випустив стрілу,
вона розбила
скло
звуком поцілунка,
і вбилася
моєму батькові
в ліве
око,
тоді
я тим же способом
убив мою стару
тітку,
яка покотилася,
немов горобчик,
і молодого
чоловіка,
з бородою,
якого я бачив вперше
і до якого
я нічого
не відчував.

5. ЯКИМ Я БУВ ПЕРЕД САМИМ ЩАСТЯМ?

Море
вживало
всі свої численні
пальці,
щоб уложити
свої пелюстки
в велетенську
блакитну троянду,
безмежний годинник
Юкатану
не тикав
і не мав стрілок,
пальми
стояли
мов римські цифри,
час лежав
білими купами
на узбіччях,
каміння цвіло
своім блідофіялковим
цвітом,
ігуани
жували
свої сльози,
картини в фотоапараті
були мов бруньки,
мої руки
відбивалися від мого тіла,
мов блиск,
я не тужив
за нічим,
біль
не мусить завжди
передувати
щастю.

6. ДЕ НАЙКРАЩЕ МІСЦЕ НА СВІТІ?

Там,
де я *shall heiraten*,
soll have її,
де прозороока
сестра

води
привітала мене
при вихідній брамі
болю,
де вода
з блакитними рукавами
обняла мене
за плечі,
де я скрив своє
обличчя
в її грудях,
де риби
торкалися моїх заплющених
очей,
як уста,
що цілують,
де усмішка,
мов палець,
кликала мене
до мого щастя,
де моя кров
лопотіла,
мов прапорець
на великім пальці
моєї лівої
ноги,
де люди
обмінювалися адресами,
мов букетами
квітів,
де я плавав
у величезних квітах,
мов у воді,
де риби
росли мов озима пшениця,
в чистій
воді,
де дівчата
мали очі,
мов крила ангелів,
відходячи від мене,
де я зрозумів
уперше,
що трагедії

потрібні
для гармонії,
мов низькі тони
в музиці,
де я почав надіятися,
що колись напишу
хоч краплю
Бахового
моря.

Шлях відтіля
вів
геть від мене
і від мого щастя,
та я пішов ним,
нагинаючи його
усмішкою
до свого серця,
як промінь лазеру,
в той час коли
рожево-шкіра
гадюка
востаннє
зникала в дірі
в землі,
під звук
свого сичання
і шарудіння
сухого
листя.

7. ЯК БУЛО ЗАРАЗ ПО ЩАСТЮ?

Басейн
пускав коріння
зі своїх сімох
кутів
в сторону місяця,
обрій
ревів,
немов осел,
прагнучи волі,
тропічні птиці
вмостили своє яскраве
пір'я

в гніздах п'їтьми,
ром
блищав фосфором
в напїтьках,
зуби
дзвенїли,
мов лїд,
у склянках,
мої руки
простягалися до мїсяця,
мов корїння
до грудки ґрунту,
я пригадав собі,
що мене було пхнуто
з цямрини
криниці
моїх уст,
щоб я потонув
у житті.

8. ЯКОЮ БУЛА ЗЕЛЕНА КІМНАТА В ГОТЕЛІ?

Я прошепотїв
її ім'я
ї в сусїднїм
готелї
вона затремтіла,
мов полумїнь
свїчки,
мої очї
витягнулися
пїд повїками,
як я
на лїжку,
притишений крик,
повторюваний, мов мелодїя,
доносився
з камери тортур
мого минулого,
усї три стїни
кїмнати
лазили
по моїм обличчї,
мов слимаки,

не було сліз,
щоб їх прогнати,
мої руки
були зайняті
своєю формою,
знак
години від'їзду
ставав чіткішим
з хвилини
на хвилину,
підтверджуючи
факт,
що вона ніколи
не з'явиться.

9. ЯК Я ПОВОДЖУСЯ, КОЛИ ВОНИ ВІД'ІЗДЖАЮТЬ?

Я веду себе
за плач у роті,
мов дитину
за руку,
я веду їх
і їхній одяг
до цього останнього
поцілунку,
мов до фіртки
в мурі,
крізь яку
я ніколи не пройду,
щоб вони
ніколи
не вернулися до мене,
шквал
їхніх блакитних очей
забиває мені віддих
на перехрестях,
їхні стопи,
босі
в сандалях,
торкаються тротуарів,
немов святі пальцями
голів
грішних,
рожевий колір

їхніх уст
і щік
коливається,
як люди,
що ось-ось
зомліють,
сині спіднички
обнімають
їхні стегна,
мов мої руки,
благаючи їх
зостатися
ще хоч на хвилинку,
мій віддих
звучить, як постріл
з батога,
женучи мене
вперед,
я опираюся
пралісу,
кості
моїх пальців
були зелені,
мов рурки
з нефриту,
я бачив
крізь них
кістяки людей,
розчленовані,
мов системи плянет,
кружляючі
крізь глину,
та,
яку я кохав,
ще не народилася
і померла
день перед тим,
мавпи
на свої затиснені
зуби,
мов на рам'я
свого єдиного
друга,
мені потрібні від'їзди,

як дата
мого народження,
коли я йду,
чути,
як ломляться кості
і як скрегочуть
зуби
жменьки
стокротків,
що залишилися
з іншої епохи
в моїй душі.

10. ЯК Я РОЗМОВЛЯВ З ГРОБНИЦЯМИ?

я спинився
по собі,
мов по піраміді,
свідомий каменю,
спеки,
стирали поцілунки
з моїх уст,
куски
сирого м'яса
клацали зубами
на мої дорогі ноги,
вночі
жінки,
спрагнені любови,
гарчали
під моїми дверима
і серцем,
замкнутими спільно
на замок,
раніше
смерть
в іржавім авті
ганяла за мною
по цілім краєвиді,
спітнілім,
як моє тіло.

Далі буде

КАРНАВАЛ

ОПОВІДАННЯ ДО КАРТИН ЮРІЯ СОЛОВІЯ

Віра Вовк

I. ЛЮДИНА, ЩО ПАДАЄ

Хлопчик засвічує лямпійон, і я прив'язую до нього всі свої ідеали, мрії, вірування.

Лямпійон колишеться й починає здійматися вгору над пальми, над мангрові дерева, над різнобарвні доми передмістя, над високоповерхові будинки центру, над горби з фавелями,* над телевізійну вежу, над гори. Затаївши дихання, слідкую за своїм маривом з вогню й бібули, що пливе в обіймах легкого вітру в небесні океани дивовижною глибинною рибою. Значев'я з неї починають обсіпатися золоті луски. Лямпійон стрепенувся й почав свій злет. Із щемінням у грудях бачу, як вітер тепер спихає його над гавань, над розжарений брук бульварів, а далі, роздумавшись, несе його над кораблями затоки. Погаслий лямпійон обережно обминає щогли й кілі, оглядає одну палубу й легко сідає на море. Невеличка хвиля заливає його й несе під воду.

Я оглядаюся довкола й бачу, що світ випорожнів. Мільйонове місто позбулося всього людського. Вулиці зі своїм вечірнім рухом подібні до розритого муравлиського термітів, де кожний дбає тільки про свої малі потреби. Вітер ліг на озеро, і в штилі відгонить гнилою рибою, перестиглою садовиною з базарів і сечею з вузьких завулків. З асфальту піднімається цілоденна мука, й мені раптом треба повітря. Закидаю голову на спину й бачу, що стою під собором. Збоку до зовнішньої стіни прикріплено риштування, якими підводилися будівники, що якраз того дня скінчили вершок вежі. Не задумуючися довго, починаю підніматися вгору. Мене помічають кілька прохожих, що зупинилися, задерши голови під риштуваннями. Я спинаюся вище й вище, а вдолі більшає коло глядачів.

Аж ось замерехтів здаля карнавальний похід. Костюми з блискіток розсівають проміння, бронзові статуї вихиляються, крутяться й легко стрибають під такт синкопічної музики.

Люди мають причину радіти... Я забуваю на хвилину своє

---

* Фавеля — житло найубогішої частини населення Ріо-де-Жанейро, халупа.

власне горе. Бульваром ринуть тепер баянки з вазами троянд на головах, видзвонюючи довжелезними намистами й тяжкими срібними браслетами на руках і ногах; виблискують срібно-білі мережі ритуальних танців і заклинань. Напливають: водна змія Норато, віла Уяра, безголовий мул; малий чорний Сасі з люлькою в роті стрибає на одній нозі, богиня Єманжá променіє в своїх клейнодах з авреолею морських зір, олень Аньянгá лякає великими вогненними очима; крізь калатання аґого* чути шарудіння реко-реко й хлипінт куїки.

Дивлюся вниз і помічаю, що перед катедрою зібрався великий натовп, який з явною цікавістю слідкує за моїми рухами.

Здалека зближаються бульваром алегоричні корсо з середньовічними замками, бароковими церквами, мінаретами, мечетями, дзвіницями й пагодами. Костюми з пацьорок переливаються в цілу гаму спектральних барв, бронзові статуї вихиляються, крутяться й підстрибують під ритм літавр, пересуваються великі споруди з царствами сонця, моря, казки, магії...

Над бульварами пливе сумно-весела мелодія-самба, яка до щеміння єднає почування оргійної радості й глибокого, трагічного смутку, пов'язаними якоюсь відчайдушною насмішкунатістю.

Тепер напливають вікна й портали колоніальних каплиць, зашвічені ліхтарі, індіанські фігури з глини... Колібрі пурхають між рясними, тропічними квітами; колосальний кондор махає крилами, замітаючи вулицю; папуги й ари виблискують слабкими голубо-зеленими барвами; пантери, рисі й мурахоїди метушаться й лякають глядачів, що не мають куди від них утікати, бо вулиці щерть забиті народом, і похід рине в бік катедри.

Серед різномастих звірів висувається й підбігає до юрби перед вежею собору малий шакал. Він присідає й починає передніми лапами робити до мене кумедні знаки:

— Гей, ти чоловіче! Як тебе там звати? Знудилося тобі жити? Справді, якщо хто не має на собі одягу карнавального принца чи, принаймні, блазня, тоді життя муляє. Йдеш у своєму звичайному платті до своєї звичайної хати й думаєш над тим, що за три дні підеш знову до свого звичайного бюро чи будь-якої іншої звичайної роботи. Ти здаєш собі з того справу, що ніколи не будеш новинкою на головній сторінці журналу...

Юрба регочеться.

— Якби ти мав, принаймні, одну людину на світі, одну справжню людину... Але ти добре знаєш, що такої людини нема під сонцем. Може, тобі тільки здавалося, що така людина колись

---

* Бразильський народний музичний інструмент.

існувала. Це твоя уява дала їй існування, бо ти завжди жив уявою, все своє бідне, пересічне життя, але такої людини так і не вдалося тобі зліпити з твоєї глини... Не правда? — звертається шакал до гротескових масок з коронами й діядемами на незугарних головах. Маски з гідністю хитають головищами й починають виводити довкола шакала свій хорівід. Коливаються велетенські вахлярі вух, носища червоними перцями звисають на груди й вибапушені очі та широко роздерті роти глумляться з мого горя. Серце навіжено калатається об ребра. Шакал, здається, знає напам'ять моє життя.

— Світ, як бачиш, не для тебе створений. Ти не допасувався до нього. Йому не треба малих трагедій, він сміється з твого малого серця, що схоже на переляканого горобця в клітці. Світові треба широкого віддиху й повного щастя або якогось великого жесту...

Раптом юрба внизу реве тисячами голосів, наче велетенська потвора:

— Стрибай! Стрибай!

То голос справедливости, народного суду над усім невдалим цього світу. З корниги собору бачу, як асфальт вистелюється м'якенькими серпентинами й зірочками конфетті. Мені раптом хочеться впасти на ту м'яку постелю й закрасити її своєю мученицькою кров'ю. Бачу в уяві, як моє тіло, наче шматяний Юда перед Великоднем, падає, розкинувши руки й ноги, щоб з нього щасливі люди ціпами видавили нутроші...

— Стрибай! Стрибай!!

І ось літаври завертають музику в інший бік: гаряче самба переливається в суворий похоронний марш. Я уявляю собі, як головним бульваром арлекіни й п'єро повагом несуть моє тіло з гідною печаттю смерти в фіолетній домовині з золотими візерунками. Одаліски сиплять зірочки конфетті на брук перед похоронним походом, паяци заливаються сльозами...

Підносять домовину на найкраще корсо — чорне з золотими торочками — обабіч оркестра духових інструментів заливає вечір глибоким трагізмом, а за ними тисячі масок і карнавальних костюмів пілігримами посуваються на узбіччя гори з білим кладовищем.

І я випростовуюся високо над юрбою:

— Шакали, гієни, плазуни короновані! Я — буду жити! Нас — мільйони! То не ви з-під діядем бачите повне життя. То ми, осміяні, здобуваємо нашими невдачами вежі собору!

І в'юнько спустившись вниз, я тону в карнавалі, що заливає мене своєю музикою й несе за собою.

II. ЖІНКА В ДЗЕРКАЛІ

Я, Сільвія, відома балерина, підходжу до вузького, довгого дзеркала магонової шафи, де висить моїх двісті сукенок. Бачу молодшу ще жінку в золотому костюмі: спідниця з важкого атласу багато нашивана топазами, корсет двома листками щільно прилягає до стану, звідки підноситься довга, смуглява шия з гордою головою. Я відчуваю себе вкоріненою в той пейзаж за вікнами, що випаровує спеку, той великоміський гамір, де знаходжу душу своїх предків, які певно вмирили на асфальті, танцюючи й співаючи самбу. Однак, я пам'ятаю тільки свою матір, яка померла сімнадцять років тому. З обличчя в дзеркалі дивляться на мене голодною кішкою двоє допитливих карих очей, неначе хотіли б виссати з мене якісь таїни.

Слуга в темносиній уніформі відхиляє порт'єру й відчиняє мені двері до вінди. Я спускаюся на вулицю, де чекає водій, який пружиною вискакує з авта, щоб допомогти мені сісти.

Випадково мій зір замотується в нещасний образ: під хлібним деревом, біля муру, помічаю скулену постать жебрачки. Поволі вона підводить на мене свої сірі очі чужинки — не тільки в цьому місті, в цій країні, а в цілому світі — а в них утоплений весь біль землі. Мимоволі пристаю й дивлюся в змарніле, виоране обличчя: там виписані всі трагедії людської долі: нужда, самотність, бездомність. Скільки світу мусіли вже пройти ті порепані ноги, що їх кусали собаки від чужих порогів! Волосся клоччям звисає на половину обличчя. Через виріз сорочки світяться ребра й дві сухі ганчірки грудей. Жінка простягає до мене руки. "Ти не проженеш мене?" — питають утомлені очі.

— Дай їй щось, — кажу водієві, й він витягає з кишені дрібняки. Жебрачка не бере їх; чую, як падають на землю. Дивиться далеко перед себе, чи то в глиб себе самої. Її сірі очі подібні до незрячих й видющих заразом, як очі пророчиць. Коли я сідаю до авта, вона знечев'я підводиться, біжить і припадає до мене:

— Дай мені свою долю! — благає.

Вражена, я відхиляюся від неї, водій відштовхує її, я кажу йому швидко від'їжджати, щоб не продовжувати цієї неприємної сцени.

Ми їдемо головним бульваром мого родинного міста, що здригається від бубнів, літавр і тамбуринів. Гаряча музика починає розливатися в мої жилах. Але разом з нею починають зростати сум і тривога.

Міський театр переповнений випханими костюмами. Заля прикрашена карнавальними оздобами, вся в перах струсів, пав і райських птахів, уся в ляметах, тюлях, орґанді. Учасники в масках

обкапують золотом, сріблом, амбіціями, самоцвітами, заздрощами, пустотою.

Мені стає погано. Що я тут роблю? Виходжу на терасу й вдихаю повітря карнавалу знадвору: свята гір, простолоюддя, чарів, заклинань. Чорне доміно подає мені келех шампанського. Гаразд, вип'ємо за радість, за молодість, за щастя.

— Я не знаю, чому я прокидаюся кожного ранку з цим самим іменем. Як це так, що я навіть у сні не спроможна бути іншою особою? Якими таємними нитями моє тіло зв'язане з моєю свідомістю?

— На такі питання нема відповіді, — каже доміно.

— То моє призначення бути Сільвією. Але де я була, коли ще не була собою? А коли я помру, куди подінеться Сільвія? Чи я затримаю свою свідомість?

— Ти не ходила на лекції катехизису... — киває пальцем доміно.

— Чому я не спроможна роздягнутися з себе самої, як з карнавального одягу, чому не можу помінятися з кимось іншим своєю долею, своєю особою?

— Ти так бажала б? Яка користь була б тобі з того? Ти — гарна, користай. Чуеш? Там надворі музика, бубни, пахощі...

— То тільки прикраси, ніщо інше. Людина не може ходити вдягнена тільки в клейноди. Я бачила сьогодні жебрачку... Вона не прийняла грошей, які я їй хотіла дати. Вона просила моєї долі. Мій водій її відштовхнув. Усі, мабуть, відштовхували її в житті... В таку чародійну ніч, як сьогодні, я повинна бути щедрою й помінятися з нею своєю долею.

Чорне доміно поволі п'є шампанське. Я не знаю, хто приховується за тією маскою.

Повертаюся до залі, де в розпалі карнавальний бал. Усі співають і веселяться. Мене відразу підхоплюють кілька рук, і я вже пливу в хмарі саксофонові музики, що хлипає з жагою. Хтось мені шепче в вухо любовні слова, хтось цілує мене, але я зовсім не присутня в цій маскарадї. Опівночі опиняюся в обіймах чорного доміно.

— Хто ти? — питаю.

— Я твоя доля. Я прийшла попрощатися з тобою. Ти подарувала мене жебрачці, — каже доміно.

— Гаразд, іди, Бог з тобою, — кажу.

— Ти не пошкодуєш?

— Ні. Я вирішила.

Коли над світанком приїжджаю додому, застаю під хлібним деревом чорне доміно й питаю його, куди поділася жебрачка.

— Вона померла, — відповідає доміно. — Приїхала золота ка-

рета забрати її тіло до далекої країни, звідки вона походить, бо вона загублена княжна, донька Остапа VII.

Запоморочена, хочу піднятися вікном до свого мешкання, але доміно заступає мені дорогу й об'являє, що я помилилася, що я там не живу, що там жила довгі роки княжна з-під хлібного дерева.

"Невже один келех шампанського запоморочив мою свідомість?" — питаю себе й кажу водієві, щоб віз мене додому.

Опиняємося перед нужденною халупою десь на узгір'ї передмістя. В небо, що рожевіє обличчям манґи, підноситься дим із фавель довкола і ляцять складні ритми карнавальних пісень. На порозі сидить золоте доміно.

— Хто ти? — питаю.

— Я доля жебрачки, — каже воно. — Тепер я твоя доля. Ти мала вмерти сьогодні вночі, але тепер ти житимеш, тільки з її обличчям.

Заходжу до бідної хатини й відчиняю стару, скрипучу шафу з плямистим, вузьким і довгим дзеркалом, звідки дивляться на мене сиві, втомлені очі чужинки.

Віра Бовк
х

III. ПАПА В ЖАЛОБИ

Тоді, коли грішний світ зовсім віддається принадам Мамони й голосно та розпусно забавляється по вулицях і сальонах міста, Ми, папа Урбан XVII, надягаємо жалобні ризи і, як свого часу в Багдаді Гарун-аль-Рашид, крокуємо бульваром невідомої столиці. Нам назустріч пливе карнавальний похід, який хочемо стримати, але танцюристи в масках вважають Нас також одними із костюмованих учасників і несуть у своїй течії.

Біля Нас падає навприсядки смерть і, закрутившись веретенем, косить танцюристів, так що Ми змушені підстрибувати, щоб не попасти під вістря її коси. Поруч кумедно вихиляється чорт і весь час намагається влізти Нам у рукав або сховатися під пелерину, тоді Ми відганяємо його патерицею.

Коли Ми врешті звільняємося від настирливого товариства, помічаємо, що хвиля народу занесла Нас аж у передмістя. Ноги Нам болять, докучає спрага. Хочемо купити склянку холодного напою в придорожньому кіоску, але пригадуємо собі, що гроші має при собі Наш секретар дон Андре, якого Ми навмисне загубили в лімузині, а в Нас у кишені баламкають тільки чотки. Втомлені подаємося до близької церкви, але її брама зачинена. Тоді шкандибаємо до недалекого парку й сідаємо на облущену кам'яну лавку під крислатим фікусом. Над нами схиляється рясне галуззя в бородатих паразитах, і кумедні мавпочки шугають по гіл्लю,

не „мазань”...

жбурляючи в Нас лушпинням мигдалів. Простягаємося на лавці й, не чувшися, дримаємо в сяйві тропічного вечора.

Будить Нас дзвінкий дівочий голос:

— Гей, ти чоловіче, прокинься! Тут небезпечно, в карнавалі всяке буває!

Бачимо перед Нами приємне, молоде обличчя колюмбіни. Тюлева, морщена спідниця, білі, довгі панчохи, малі черевички. Кокарда з тюлю біля вуха.

— В тебе гарний костюм... і перстень на пальці. Виглядає зовсім як золотий. Тут усяка дрань волочиться, могла б тебе обікрати.

Вона простягає руку до чорно-срібного гапту моїх риз:

— Гарний костюм. Певно дорого коштував. Ти був на маскарадї в Миському театрі?

— Ні... Я тільки пішов містом...

— Але навіщо тобі така довга палиця? На всякий випадок, можеш обігнатися від волоцюг і собак...

Справді, я й не подумав, що папська патериця така пожиточна. Щоб відвернути від Нас її увагу, питаємо:

— А ти, хто ти така? Як тебе звати?

— Мене звать Лейля, але сьогодні я колюмбіна, як бачиш. Цей костюм я сама собі пошила. Раз на рік треба бути кимось іншим, правда? — сміється. — Тільки раз на рік, на карнавал. Бо тоді світ — зовсім інший: начебто три дні підряд він був іншою плянею, де відбуваються зовсім небуденні речі. Тоді можна зустрінути серед зовсім байдужих людей когось надзвичайного: якогось славного футболіста або співака. Одна моя подруга мала щастя: познайомилася на променадї з телевізійною зіркою.

Добродушна хвиля заливає Нам серце: вона — щось ще зовсім молоде й дурне.

— Ти працюєш?

— О, так! Я обслуга в кїні: свічу відвідувачам електричною лампою, щоб знали, де сідати. Я корисний член суспільства.

Де вона чула цю останню фразу? Ми певні, одначе, що вона говорить правду.

— Чи тут можна десь дістати склянку холодної води?

Вона співчутливо киває головою:

— Я так і думала, що тебе обіктали. Не журися, ходи зі мною!

Дивне диво: Ми подаємося за колюмбіною, яка цілий час щебече й пурхає в своїй тюлевій спідничці, до близького дешевого ресторану, й згодом сидимо поруч за столом і п'ємо холодну цитринаду пластиковими соломками. Поблизу співають і плачуть кілька п'яниць, оточених порожніми пляшками пива. Колюмбіна дивиться на Нас довірливо й раптом питає:

- Ти звідтам?
— Звідки?
— З підземного царства.
Нам смішно слухати таку небилицю. Що вона собі уявляє?
— Чи ти цар підземелля? — питає ще раз. — Скажи мені правду!
— Чому ти так думаєш?
Її лице то блідне, то червоніє. Направду, вона дуже миле створіння!
— В тебе чорний одяг, гаптований срібними нитками, й потрійна корона, й великий перстень на руці...
— Навіщо тобі здався цар підземелля?
Вона дивиться на свої руки, крутить свій тоненький браслет з зелених намистин.
— Венедикт казав, що в карнавал мертві танцюють з живими...
— Не розумію: хто такий — Венедикт?
— Старий негр. Він знає багато речей. Дуже обізнаний. Якби я знайшла підземного царя, він сказав би мені, де сьогодні мій батько.
— То ти батька шукаєш?
— О, так! Він певно сьогодні танцює...
— Він покинув тебе?
— О, ні... Він помер... три роки тому, і нам важко вдома. Всі ми працюємо, крім двох найменших. Мати пере по людях, але тепер вона хвора, і в шпиталі мені сказали, що не зможе нічого підносити, а білизна тяжка. Марсельо чистить черевики біля станції, Люсія продає горішки біля школи, Сандро носить паням закупи з базару. Яра — артистка, робить дротяні прикраси, такі, як ця сережка, — відслонила жмут темнорусявого волосся й побаламкала сережкою. — Найстарша, Інеса, працює в готелі...
— Прибиральницею?
— О, ні... — Колюмбіна знову дивиться на свої руки й починає крутити браслетик. Ми дивимося на її худеньку постать і бачимо в ній усю нужду, всю відсутність дитинства. Залишилася тільки жвавність і охота пережити казку, знайти батька, щоб порозв'язував ті найзамотаніші вузли, що так муляють ту бідну, гарну душу цієї ще напівдитини.
До ресторану під'їжджає чорна лімузина. Бачимо крізь шибу з димного скла нунція й Нашого секретаря, які радісно вимахують руками:
— Ваша Святосте, ми Вас шукаємо по цілому місту!
— Цить, — відмахуємося й звертаємося до своєї переляканої співбесідниці:

— Сьогодні я цар підземелля, так, як ти сьогодні — колюмбіна. Уявм собі, що твій батько сказав мені передати тобі цей талісман на щастя.

Стягаємо з пальця Наш тяжкий золотий перстень і кладемо в руку Лейлі з широкорозплюченими очима, де світиться радість і відвага людини, яка стоїть на початку життя. Обіймаємо колюмбіну й всідаємо до лімузини.

— Ваша Святосте... — дискретно старається картати нунцій.

— Де написано, що папі невільно забавлятися в карнавал? — питаємо здивованих прелатів, і чорна лімузина зникає на закруті небесного асфальту між хмарами з ангельських кучерів і ладану.

IV. ВЕСІЛЬНЕ ПЛАТТЯ

... Цей посмак стиглих манго в роті, цей м'який легіт, як шкіра Люани — дивно, що я досі їх відчуваю, начебто вікнами вливалось мангове дерево, там з нашого подвір'я, а ми ще любилися в нашому вузькому ліжку з кошикової лози. Ще дзвенять у моїй крові тисячі шалених цикад, але в моїй голові вже загніздилися дикі шершні — я знаю, що вони ніколи мене не залишать, бо за все в житті треба платити найвищі ціни. Особливо за ті нетривкі хвилини терпкого щастя. І мені також треба доценту сплатити свій борг і суцільно перетворитися в того чорного птаха, що в розпуці б'ється об грудну клітку. Це моє призначення: треба сплатити цей наш останній карнавал.

Ще бачу покривало ліжка, що його Люана дівчиною зшивала з обгачкованих клаптиків різнобарвної бавовни, зсунене на допівці, а Люанине весільне плаття перекинене через поруччя крісла. Довге плаття з білого мережива. Коли Люана з'явилася в порталі церкви за алеєю пальм, здавалося, що свічі ясніше загоріли, що цвіркуни знадвору забриніли голосніше. Старенький священик нас поблагословив, нас і наших майбутніх дітей, що ніколи не народяться. Але тоді я того не знав і вів Люану від вітваря за руку, Люану в серпанку з морської мряки, обтиканої помаранчевим цвітом.

Після вінчання паламар замкнув церкву на ключ, бо в суботу перед карнавалом по місту волочиться всяка голота, що не поважає навіть священних храмів і перепита ночує десь по закутках, а потім грабує старі різьблені статуї й золоті чаші та продає їх крамарям церковного майна. Опісля їх душі втілюються в чорних кішок, які ночами гасають, тлумляться й нявкотять по череп'яних дахах, грабуючи людям сон.

Сонце якраз котилося за гору — велетенська вогненна купа, що залишила за собою заграву на розтерзаних хмарах — і все на

землі мало відблиск великої пожежі. Тоді я надавав усьому інше значення, я ще не вмів відшифрувати пророчих знамен.

Мій господар, пан Афраніо, приготував нам у садку вечерю. На дерев'яному столі, застеленому мережаною циратою, стояли паперові кубки й тарілки, поруч пластикові виделки. Кожний міг досхочу черпати пунш із г'варани з кусочками садовини і набирати салати з майонезом. Опісля з'явився на столі корж, замаєний голубими та рожевими цукерками, і Люана зі мною разом украяли наш перший шматок.

Опісля гості — нас було щось з дванадцятро — підносили склянки з пивом, товариство повеселішало й голосно почало розповідати жарти та розпитувати мене й Люану про наші пляни на карнавал. Я не мав великої охоти брати в ньому участь, але Люаніні очі світилися такою дитячою радістю, що я не міг їй відмовити, коли пан Афраніо запропонував повезти нас у неділю своїм автом і показати нам уночі прикрашене місто.

Коли я голубив Люану, завжди мою душу муляло те домовлення. Адже ми були щойно повінчані. Для мене не існувало більшого свята, ніж Люаніна присутність, і кожна інша людина здавалася мені докучливою. Люаніне чорне волосся лежало розпущене на подушці, очі півмісяцями розсівали по кімнаті молочне світло. Я відчув, що вона не була зовсім зо мною. Здавалося, що вона пливе в повітрі.

— Про що ти думаєш? — я спитав.

— В мене нема костюму на карнавал, — відповіла Люана.

— Я волів би бути тільки з тобою... Прийдуть інші карнавали, але цей тепер хай буде тільки наш, Люано.

— Не годиться відмовити.

Я мав іншу думку: кінець-кінцем пан Афраніо не образиться. Він радий нам послужити, але напевно ніяк не думає нас зобов'язувати. Люана мовчки слухала мої слова, і я прийняв ту мовчанку за згоду. Неділя розцвіла золота й гаряча. Листя випаровувало нічну вологість і наповнило нашу кімнату всіма прянощами землі. Люана накрила стіл обрусом, її довгі пальці вигладжували кожну зморшку тканини.

— Я могла б одягнути сьогодні ввечері шлюбну сукенку.

Мене вразили її слова. Я помітив, що Люана всіма думками кружляла довкола карнавалу, тоді коли я зовсім горів у зачарованому блиску її очей, її усмішки. Мені стало жалко, але я не хотів бути причиною її смутку, особливо в перший день після нашого вінчання. Все ж таки я зауважив:

— Шлюбне плаття не годиться на карнавал....

— Алеж бо я не маю іншого костюму! Зрештою, що робити тепер з цим платтям? Треба якось знайти йому вжиток: скоротити,

пофарбувати. Сьогодні воно послужить мені карнавальним костюмом, — заявила вона, і я відчув, що вона вирішила й що всякі зауваги вже зайві. Наша дальша розмова якось кришилася. Прийшли кілька знайомих нас привітати, Люана наливала напій з маракужа в склянки й гостила прибулих смаженими пиріжками й солодким коржем. Потім прибув сам пан Афраніо, й понесло одеклоном; всі гамірно гуторили, Люана бризкала сміхом і була щаслива. Пан Афраніо добродушно поплескував мене по плечу, казав, що я маю щастя з такою чарівною жінкою, яка могла б у своєму весільному платті танцювати на балі Міського театру.

Коли стемніло, Люана з'явилася на порозі в шлюбній сукенці, в серпанку, з букетом.

— Ти як місячне сяйво, — жартував пан Афраніо й повів Люану до авта. Вона сіла спереду, поруч із ним, щоб не пом'яти плаття, а позаду разом зі мною примістилися мій сусід і побратим Мануел — чи, може, то був хто інший? Не має значення. Інші знайомі й друзі також посідали до авт і всі весело поїхали в центр міста, де вулиці кишіли від народу, що, забувши про свої будні, витанцюював на асфальті свої турботи. Довелося залишити авто й піти пішки, протискаючися між танцюристами. Самба заволоділо бульваром. Піднявши вгору руки, я теж кинувся в обійми карнавалу, бо мелодія самба — весела й сумна рівночасно — добиралася до чогось вражливого на дні душі. Люана також крутилася в вирі танцюристів білим привидом, її ноги майже не доторкалися землі. Налинула хмара якогось замаскованого товариства, рвонула в народ, і раптом я вже не бачив Люани. Я бродив між танцюристами, але мене то штовхали й віддаляли, то знов поривали з собою в течії загального шалу. Нарешті, я опинився на розі вулиці, де ми залишили авто, але його там уже не було. Ні Люани, ні пана Афранія, ні будь-кого знайомого. Я блукав вулицями, площами, але шукати Люани в такому натовпі було зовсім безнадійно. Втомлений і безрадний, я сів на порозі однієї кам'яниці.

А тоді, чи то я задрімав і мені приснилося, чи моя підозра почала творити уявні звукові картини, надо мною розімкнулося вікно, і наче в театрі маріонеток, у ньому зарипіли дві папуги в няньчиних чіпцях:

— Той відомий баламут любить жінок у весільному платті. Кожного карнавалу іншу вибирає.

— На кого тепер прийшла черга?

— На Люану-красуню.

— А Амаро? Він те дозволяє?

— Афраніо ввічливий до чоловіків своїх коханок.

Папуги зареготалися. Напевно були перепиті, бо почали гой-

датися на своїх гойдалках і співати: "Веселе весілля — горбаті до-
роги — шалене похмілля — золочені роги!"

Мене бере дурман. Навіженим вітром влітаю до нашого дому.
Мангове дерево відгонить, цикади доводять до божевілья. Моя
голова запоморочена, груди боляче корчаться.

Коли Люана над ранком потиху відчиняє двері — без букета й
серпанку, в пом'ятій сукенці — я колю її довгим ножом:

— Це, щоб ти знала: шлюбна сукенка — не одяг на карнавал.
Я казав тобі: шлюбна сукенка — свята. Треба було повірити.

Бачу в її очах, що гаснуть, покору. Вона не пручається. Кане
на долівку, і на білому шлюбному платті розцвітає червоний гі-
біск.

— Люано, моя Люано, ти мусіла заплатити за свою відчай-
душність. Ось зараз, ти вже не побачиш, як перемінюся в чорного
кондора. Перше виключу очі панові Афранієві, а потім сидітиму
цілу вічність на хресті твоєї малої білої могили, моя кохана.

Далі буде

«ДВАНАДЦЯТКА»

НАЙМОЛОДША ЛЬВІВСЬКА БОГЕМА ТРИДЦЯТИХ РОКІВ

Богдан Нижанківський

Про малу подію можна говорити багато, про велику — мало, залежить, яка людина говорить і про яку подію. Крім того, сказавши мало, можна сказати багато, а сказавши багато, можна сказати мало або й ніщо. Про літературну групу "Дванадцять", яка з'явилася у Львові на початку тридцятих років із щедрої фантазії Анатолія Курдидика, мало хто знає. Слава про неї не дуже гриміла, хоч дехто з "Дванадцятки" завзято до неї залицявся. Зрештою, хто до неї не залицявся й не залицяється? Львівські громадяни жили собі, а ми, "Дванадцятка", собі, вони внизу, на землі, а ми на Парнасі. Коли старші працівники пера — письменники та журналісти — зауважили нашу групову щосуботню присутність у каварнях "Де ля Пе", "Ріц" чи в "Народній гостинниці", погодилися з нашим існуванням. Едвард Козак, який тоді редагував гумористично-сатиричний журнал *Комар*, помістив у ньому шарж "Дванадцятки" — дванадцять Курдидиків. Це вже була рекляма! Опікуном групи ми запросили Миколу Голубця, тобто Моля, мистецтвознавця, поета, прозаїка, історика Львова... Він був, як ми його нарекли, нашим "татом". На столі завжди лежала т. зв. "книжниця", тобто товста записна книжка, де кожний член і кожний гість мали вписувати свої мудрощі. На жаль, під час Другої світової війни "книжниця" пропала. Останнім, хто її мав, був Володислав Ковальчук, він же Й. Калинів і В. Тесар. На першій зустрічі, очевидно в каварні, був присутній Олекса Новаківський, якого запросив Ковальчук. Не знаю, чи він його намовляв, чи просив довго, чи коротко, досить того, що він сидів серед нас. Новаківський перший вписався в "книжницю", а після нього ми, тобто кандидати до слави: Анатоль Курдидик, його брат Ярослав, Василь Ткачук, Володислав Ковальчук, ну і я. Очевидно, ми поволі пили чорну каву, дискутували — й навпаки. Про що ми дискутували — сьогодні невідомо. Я переконаний, що українська культура з того приводу нічого не втратила. Для нас важливий був Новаківський. Чи ми були важливі для нього? Ні, напевно ні! Він височив над нами, як Говерля. Але ми мали перед ним одну незаперечну перевагу — молодість.

Автор читав доповідь на цю тему в УВАН 18 травня 1985 р. — *Ред.*

Той, хто в житті хоч раз був молодий, мусить погодитися з твердженням, що атут молодости без життєвої і книжної мудрости є слабким козирем. Безсторонньо мушу ствердити, що тоді наша мудрість щойно почала кільчитися. Ми почали думати, хто раніше, хто пізніше. Майже всі ми знали пораду Івана Франка: "Кожний думай, що на тобі мільйонів стан стоїть". Але не кожний знав або не хотів знати, як працював Франко. Талант дуже легко загирити. Чи треба прикладів? Правда, по стількох роках легко мудрувати, легко показувати пальцем, але ще легше махнути рукою. Одна річ приходить важко: говорити правду. Коли правда дуже колюча — я замовчу, зокрема тоді, коли вона стосується до приятеля, а інші — про них краще забути, хай бавлять онуків чи правнуків і в десятий раз читають ту саму газету або листи півсторічної давности.

Кольоритним богемістом у "Дванадцятці" був наймолодший її член Василь Ткачук. Він увійшов у літературу з великим гармидером — книжкою оповідань *Сині чічки*, й критики відразу ж почали його няньчити. Кожний тверезий знає, що то найгірша педагогічна метода. А коли взяти до уваги те, що Львів був першим великим містом, яке він побачив і в якому почав жити і, крім того, з убогої гуцульської хати попав до каварень і між товариство мистців, письменників і журналістів, то легко собі уявити, як він радісно збаранів. І найважливіше — слава! Критики проголосили його наслідником Стефаніка! Серйозно! Ніхто у "Дванадцятці" йому не завидував. Він, звичайно, мав буйну фантазію й таку саму амбіцію, але це читачеві ніяк не шкодило. Коли дехто з нас висловлював свої критичні зауваги про його твори, він це приймав, як глибоку образу. Такі письменники трапляються, не треба дивуватися, серед молодих, старших і здитинілих. Ткачук був людиною, яку любили пригоди. Найбільша його пригода була, очевидно, любовна, яка закінчилася для нього прикрою несподіванкою — шлюбом. А шлюб мусів відбутися, бо інакше, як казали у Львові, "рука, нога, мозок на стіні". На шлюбі в церкві Св. Миколая, крім родини молодії, були Анатоль Курдидик, я та великий гурт гімназіяльних учениць із шостої класи — товаришок молодії. Коли священник почав ритуальне "я-беру-собі-тебе", Ткачук рясно заплакав. А потім, ну, що потім? Ми з Курдидиком завели вже жонатого Василя в куток церкви й потішали, як уміли. Курдидик говорив: "Василю, будь мужчина. Її товаришки дивляться". А я поплескував його по плечу й додавав оптимізму: "Не журися, Василю, якось то буде". Ми з Курдидиком мали рацію: Василь був мужчина і якось то було. Добрі люди трохи поплескали язиками — та й успокоїлися. Сенсацією була інша подія, про яку т. зв. інтелектуальний Львів вельми здивовано підносив брови: Василь Ткачук став "фор-дансером". І то в тій каварні, куди приходили

наші інтелектуали. Чи ж не сором? Як наша громада могла допустити до того? Що скажуть чужинці? Ну, просто, буря в склянці води! А Ткачук бімбав собі! В смокінгу, в нових півчеревиках, у білій сорочці, в краватці-метелику, все, як мода вимагає, усмінений, щоночі обтанцьовував старших пань, молодий і час від часу, як траплялося щастя, попивав коньяк або вино й обов'язково їв вечерю. Чи йому, гуцулові-гуцькові, мріялося коли таке панське життя? Але, але! Щастя відвернулося. Одного дня кравець відібрав смокінг, швець забрав півчеревики, купець забрав білу сорочку та метелика й панське життя скінчилося. А потім ще за кілька днів Ткачук, уже "розмундурований", в тій же самій каварні, випивши понад міру, тріснув одного гостя по писку, аж той сів, очевидно не на крісло, бо вже на ньому сидів, а на долівку. Добрі люди знову трохи поплескали язиками, і — хто б то подумав і сподівався! — щастя обернулося до нього усміхненим обличчям. Коли він думав, що теща (бідолаха) з'їсть його зовсім, митрополит Шептицький простягнув свою ласкаву й щедру руку: вислав Василя з дружиною на зимовий сезон до Ворохти, разом з лещатами. Це була остання усмішка щастя. Під час першої радянської окупації Галичини Ткачук за бунтарство в Спілці письменників попав у неласку і секретар спілки не оборонив його від призову до Червоної армії, хоч ніхто з письменників, ні українців, ні поляків, ні євреїв не був покликаний до призову. Ткачук пропав у пеклі війни. Секретарем львівської спілки тоді був О. Десняк, автор повісти *Десну перейшли батальйони*. Він також загинув.

Іван Чернява (справжнє ім'я — Еміль Кіцило) був типовим львів'янином. Його поведінка, словництво, дотепи, стримана безпосередність викликували до нього довір'я, як до людини й приятеля. Він був, як казали у Львові, облітаний. Студював у Варшаві журналістику. Його перші вірші з'явилися в тижневику *Неділя*, коли Чернява кінчав гімназію, а потім, можна сказати, незабаром, з'явилася книжечка його поезій *Ступені*. Критика прийняла їх прихильно. Далі з'явилися: патріотична повість *На сході ми*, якою захоплювалася тодішня молодь, а за кілька років повість *Люди з чорним піднебінням*. Останньою книжкою Черняви були віршовані пародії *Портрети без етикетки*, ілюстровані Мироном Левицьким. З цією книжкою я мав трохи клопоту. Тому, що я припилюював її друкування (тоді Чернява був у Варшаві), частину накладу, яку я мав у себе вдома, забрала поліція. Бо в книжці був шарж на Станіславівського єпископа Григорія Хомишина, польонофіла, який неприхильно ставився до митрополита Шептицького. Два-три роки перед Другою світовою війною Чернява попрощався зі Львовом назавжди, а особисто зі мною і з Ткачуком. Ми зустріли його на Руській вулиці і він радісно повідомив

нас, що їде до Варшави женитися. Його наречена була полька-варшав'янка, її батько мав коло Варшави фільварок, вона напевно ждатиме на нього на пероні, бо так умовилися, а він ще має годину часу. Ми запропонували, що проведемо його, шкода давати гроші на трамвай. Отже, ми пішли-пішли, а коли були коло костюлу Єлисавети, побачили на розі ресторанич, тут Чернява кивнув головою й ми, усміхнені, зайшли в середину. Випили по одному, по другому, по третьому, Чернява заплатив і ми знову пішли-пішли. Прийшли саме на час, знайшли поїзд, знайшли вагон, а у вікні вагону знайшли наречену. Чернява саяв, наречена до нас усміхалася, потім Чернява через вікно показав нам дубельтівку, вкінці сказав, що буде полювати й радісно махнув рукою: "Ну, а тепер відпливайте, бо я хочу бути з нареченою приватно". Чому я про цей епізод так розписався? Івана Черняву, члена "Дванадцятки", німці повісили в якомусь містечку біля Варшави. Очевидно, він не загинув за Україну. Бо чейже жив у корінній Польщі, оженився з полькою, працював як журналіст у польській пресі, пив польську горілку... А все ж таки він був українець і залишив свій слід в українській літературі. Патріотичний підхід до літератури і мистецтва залишім тим, які, крім високопарних фраз і театральних жестів, нічого більше не розуміють і не знають.

Трагічна доля судилася також студентові журналістики у Варшаві, приятелеві майже всіх муз і Бакха також, Богданові Цісікові, батьки якого жили у Львові. Свою появу між членами "Дванадцятки" він святкував у нашому товаристві в каварні або в затишному шинку, де горілка й пиво були дешевші та й смакували краще. Той, хто не просиджує своє життя вдома, знає ціну таким приємностям і, допливши на бурхливих життєвських хвилях до пенсійного берега, може спокійно сказати: "Приємно згадати, пане товаришу". Як приправа додає своєрідного смаку страві, так поява Цісіка додавала смаку товариству. Він мав бистрість думки і легкість вислову, те, що журналістові конче потрібне. На жаль, коли він розправив свої крила до високого лету, Друга світова війна перевернула світ догори дном. За першої радянської окупації Цісіка, як досконалого знавця польської мови, прийняли до львівського Радіокомітету редактором ранішніх останніх вістей польською мовою. Та не довго він "розкошував". Одного вчасного ранку до його мешкання постукали опричники з НКВД — і він зник. Кілька років після війни до нас, його приятелів, надійшла вістка, що він, звільнений з ув'язнення, працює у Львові редактором польської газети *Червоний прапор*. А ще за кілька років прийшла друга й остання вістка, що Цісік — ми його по-приятельськи називали Цісьо — з дружиною покінчили життя самогубством. У літературознавців і любителів літератури може виникнути питання: чому я

говорю про тодішню літературну молодь з "Дванадцятки", а не про старших і вже, так би мовити, заслужених письменників? Я говорю про них, своїх ровесників, тому, що вже минуло півстоліття від оптимістичного старту і хтось же мусить, принаймні напівголосно, згадати їх. Я знаю й ви знаєте, що є багато покликаних, але мало вибраних. А коли ще додати, що наша "доба жорстока як вовчиця", то будьмо толерантні, об'єктивні і справедливі. Відомо, що небіжчики не ображаються. Я нікого не хочу страшити, але обережно мушу пригадати приятелям, знайомим і незнайомим, що ми також колись не будемо ображатися. Коли б ми мали тільки Шевченка, тільки Франка, тільки Лесю Українку або тільки Тичину, Рильського і Бажана, або тільки Маланюка, Липу, Осьмачку, Лятуринську, тільки Ольжича, Телігу, Лівницьку-Холодну, Стефановича, Кравцева, а сьогодні тільки Андіївську, Рубчака, Бойчука... то як ми виглядали б? Якою була б наша література? Ми виглядали б як степ, на якому височить кільканадцять буйних дерев. Отже, я далі говоритиму про своє львівське покоління, як і почав, про тих поетів, прозаїків, журналістів, які починали, які хотіли висловити те, чого, як їм здавалося, інші не могли висловити. Я далі говоритиму, як і почав, про "Дванадцятку" й про те, що приходять на думку у зв'язку з нею. Коли, наприклад, говорю про мистецьке середовище, то маю на думці мистецьке посвоячення, тобто зближення, таке як ВАПЛіте, Ланка, Неокласики, Марс і т. п. Ні Товариство українських письменників і журналістів у Львові, ні Мистецький український рух — МУР у повоєнній Німеччині мистецьким посвояченням не були; ним не є також і Об'єднання українських письменників "Слово". Я не хочу, боронь Боже, порівнювати "Дванадцятку" до згаданих груп чи організацій, бо, як у Львові говорилося: "З чим до пані грабіни?" Дехто з нас іще цвірінкав, а дехто не знав, чийм голосом говорить. Але ми були вперті оптимісти й вірили, що доля буде до нас ласкава. На жаль, вона не була такою. Володислав Ковальчук щасливо пережив першу радянську окупацію, але за німецької окупації несподівано помер після операції шлунка. В морозний день малий гурт приятелів відпровадив покійника на окраїну міста — на Янівський цвинтар. На половині дороги, перемерзнувши, як то кажуть, до кости, я завернув додому. Знаючи Ковальчукову вдачу, я не думаю, що він образився. Зрештою, відомо, що приятелі не ображаються. Учень М. Вороного і Новаківського Владзьо Ковальчук був знавцем театру й есеїстом. Свої твори друкував у *Віснику* Д. Донцова та в інших націоналістичних виданнях. Ковальчук завжди дискутував спокійно, та коли спостерігав, що його аргументи не доходять до опонента, він, всміхаючися до котрогось із нас, знизував плечима: "Я тобі говорив, — і кінчав по-польськи, — же он

ест дурни". Очевидно, він був львів'янином. Щосуботи приходив із власним тютюном і не протестував, коли бачив, що чиясь рука тягнеться до його курива.

Великим любителем театру був Зенон Тарнавський. Його п'єса "Тарас Шевченко", яку в другій половині тридцятих років ставив Володимир Блавацький, мала непересічний успіх, чим ми також були задоволені, бо чейже він був членом "Дванадцятки" і кілька лаврових листків впало й на наші голови. На щоденний хліб і папіроски Тарнавський заробляв журналістичною працею в щоденнику *Українські вісті*, що був органом Фронту національної єдності. Писав звичайно репортажі, статті й усе, що треба й не треба. В дискусіях у каварні фаворизував Черняві, кпив з мініатюр Ярослава Курдидика та іронічно всміхався, коли свій твір читав Ткачук. Уважно слухав Ковальчука. Маю враження, що він плекав тиху мрію, щоб галицький світ крутився навколо нього. Заковика була в тому, що галицький світ узагалі не крутився. Тарнавський помер у Детройті. Рукопис п'єси "Тарас Шевченко" пропав. Старанням родини з'явилася книжка прози Тарнавського *Дорога на Високий замок*. Рецензію на неї написав Богдан Бойчук у журналі *Сучасність*. Дивні діла твої, музо! Тарнавський чекав на свою першу книжку 40 років! А коли вона вийшла, не побачив її.

Час від часу на зустрічі "Дванадцятки" приходила Ганнуся Павенцька, єдина жінка в нашій групі. Її чоловік, завзятий старорусин, русофіл (і такі ще тоді жили), адвокат, разом з адвокатами Старосольським, Ганкевичем, Шухевичем, Горбовим у політичних процесах боронили членів Організації українських націоналістів. Ганнуся Павенцька жила в Ставропігії, в тій частині будівлі, де й я жив. Вона цікавилася літературою, мистецтвом, писала нариси, які за нашою намовою мріяла видати книжкою. Але мрія, на жаль, не здійснилася. Її подружжя почало розпадатися. За першої більшовицької окупації справа розводу опинилася в суді. Одного дня я зустрів Ганнусю на Руській вулиці. Вона була схвильована, сказала мені, що саме вертається з суду. Під час розгляду справи її чоловік сказав судді: "Вона є українська націоналістка". Суддя, із східніх областей України, спокійно відповів: "Це мене не цікавить. Тут маємо справу розводу". Потім не знаю, коли вона стала дружиною Горбового, який, як кожному відомо, був довголітнім в'язнем радянських в'язниць і концентраційних таборів.

Першокласним фейлетоністом був Василь Гірний, псевдонім Федь Триндик, співробітник газет і журналів *Комар*, *Новий час*, *Наш прапор*, *Народна справа*, що видавалися видавництвом Івана Тиктора "Українська преса". В 1937 р. Гірний видав книжку *Літературні пародії*, яка серед працівників пера мала великий успіх.

Чому б ні? Кожному було цікаво побачити себе в кривому дзеркалі. В 1943 р. з'явилася його повість *Розгублені сили* про життя-буття наших заробітчан у Франції. Після Другої світової війни він жив у Польщі, де вчителював. Листувався з Івасем Керницьким. Може колись якийсь літературознавець поцікавиться ним. А як ні, то ні. Це в нас не новина.

Цікавою появою серед письменників і журналістів був член "Дванадцятки" Карло Мулькевич, який трохи перебував у Львові, трохи в Німеччині, трохи у Франції, трохи в Бельгії. З'явившись у Львові, очевидно з порожніми кишнями, оповідав фантастичні історії, визивно читав у каварні французькі газети — і позичав п'ятдесят ґрошів або й золотого на чорну каву. Писав доривочно — не перепрацювався, життя було цікавіше. Його треба згадувати до літераторів-оповідачів, які більше говорили, ніж писали. Їхня функція — створювати в товаристві добрий настрій.

Роман Антонович, член "Дванадцятки", якийсь час також бурлакував за кордоном, побував у Марокко, в Альжирі, перечалапав майже всю Європу і вкінці з'явився у Львові в одних штанах і з однією хустинкою до носа. В "Народній гостинниці" він з Ковальчуком кожної суботи сідали подалі від нашого товариства й разом перечитували сторінки чернетки його репортажу *Бурлацьким шляхом*, який за рік чи два з'явився книжковим виданням. Це була перша й остання книжка Антоновича. Шкода. Щоб стати письменником, не вистачає поїхати за кордон своєї країни. Не хочу говорити трафаретами, але я в тому не винен, що життя за стільки мільйонів років переповнилося ними, так що куди не ступиш, то трафарет. Навіть природа, хоч щороку оновлюється, то все ж таки та сама, та сама, та сама...

Тепле слово треба сказати про Богдана Романенчука, літературознавця й відважного видавця. Він не був членом "Дванадцятки", але час від часу приходив на наші сходини й знав кожного з нас і наші творчі можливості, так що коли я трохи пофантазував, то він знатиме коли, але того, що я сказав, не змінить. Зрештою, я не фантазував, хоч як поет маю на це повне право.

Після такого твердження легше мені говорити про Анатолія Курдидика. Це насамперед поет, прозаїк, а з кінечности журналіст. Він довгі роки збирається видати свої зібрані поезії та мистецьку прозу. Під час Другої світової війни в "Українському видавництві" у Кракові вийшла його пригудницька повість *Три королі і дама*. Журналістика мало що не заїла Франка, то чому ж мала б, як казали у Львові, патичкуватися з Курдидиком? Тому що має талант? Ну, ну, кожний селепко знає, що в нас талантів хоч греблю гати! А що говорять культурні люди? Вони говорять: "Робили б що корисне, а так...". Я залишив Анатолія Курдидика на

закінчення мого слова, щоб його відокремити трохи з пошаною, тобто вирізнити, і щоб відповідальність за існування "Дванадцятки" не надто болюче тяжіла на його совісті. Можна широко сказати, що якби не Анатоль, то дехто з нас пішов би своєю горбатою стежкою, а куди — це вже серйозне питання. Я скажу про себе: Анатоль Курдидик пригостив мене на сторінках тижневика *Неділя*, де був співредактором. А далі відомо, — історія, як майже з кожним автором. Хто хоче знати більше про Анатолія Курдидика, такому цікавому пропоную заглянути до *Енциклопедії українознавства*.

Чому я також на закінчення залишив Ярослава Курдидика? Я це зробив тому, що Ярослав є братом Анатолія і я не хотів братів розлучати. Ярослав писав вірші та мініатюри, і пише й досі. Тематика військово-патріотична й, очевидно, любовна. Він завжди мав здорову слабкість до дівчат.

Чи в "Дванадцятці" все проходило дружньо та спокійно? Очевидно, що ні! Микола Голубець, тобто Мольо, лагодив непорозуміння своїм мистецьким авторитетом, а ми йому, з пошани до авторитетів, допомагали, кожний по-своєму, що, очевидно, створювало мистецьке замішання. Здавалося, що ніщо не попусе більш-менш спокійної ідилії. Але так тільки здавалося. Сталось таке: Григор Лужницький написав релігійну п'єсу "Посол до Бога", яка була поставлена в Великому театрі у Львові. Один рецензент, священик, написав неприхильну рецензію. Лужницький звернувся до Зенона Тарнавського, щоб той у пресі відповів рецензентові. Очевидно, Тарнавський відповів, тобто, як у Львові казали, "зробив його на м'яко". В суботу, коли ми в "Де ля Пе" поволеньки попивали чорну каву, прийшов Голубець, нахмарений, сів, узяв "книжицю" і знервованим голосом сказав, що він з нами не хоче мати нічого спільного, а причиною є відповідь Тарнавського. Розгорнув "книжицю" і своє обурення та його причину вмотивував на двох сторінках. Скінчивши писати, узяв капелюх і, не глянувши на нас, поважно вийшов з каварні. Але ми не пропали. Нашим "татом" став літературознавець Михайло Рудницький, автор любовних мініатюр "Очі та уста" і солідної книжки літературних характеристик *Від Мирного до Хвильового*. Після Рудницького нашим "татом" став викладач математики Юліян Гірняк — "Центиметер", брат Йосипа, приятель богеми, який час від часу платив за нашу каву. Потім, ну, потім, не знаю чому, ми стали сиротами й жили, як уміли. А що ми хотіли? Ми хотіли добре писати. А це багато, навіть дуже багато — не кожному під силу.

У ПОШУКАХ НОВОГО: РЕВОЛЮЦІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ МИСТЕЦТВІ 1920-ИХ РОКІВ

Мирослав Шкандрій

Революція, яка захопила українське мистецтво між 1917 і 1929 рр., ще мало досліджена. Причини на це різні: український інтелігент (в Україні й поза нею) знаходиться в такому становищі, що часто змушений підкреслювати тяглість з минулим, а не заперечувати її; революція в мистецтві іноді збігалася або ототожнювалася з революцією в політико-економічній сфері, а дослідження цих процесів — уже, мовляв, справа апологетів КП(б)У; а потрете, від шістдесятих років цього століття віхи духового життя змінилися. Те, що в ширшому розумінні слова прийнято називати "модернізмом", в цей час відійшло в вічність. Ті ідеали, які давали мистецькій революції свій елан, певність у собі та надхнення, місць з кінцем 1960-их років почали вже виглядати як пройдений етап.

Віра в раціональність, в можливість логічної, цілеспрямованої організації життя; ненависть до забобонного, архаїчного, обскурантсько-сільського; замилювання до схем, паралель, мереж та інших умовно-геометричних форм; нетерпеливе чекання остаточного завершення людини-виробника, людини-споживача, людини-гвинтика й людини-щасливця; гонитва за новаторським, оригінальним і геніяльним — усе це з погляду кінця століття виглядає наївним, зухвалим, вульгарним і втомливим. Можливо Мілан Кундера найкраще вхопив новий, сучасний настрій, коли сказав, що "прив'язаність до майбутнього — лише нова форма конформізму".

Однак, це тільки один аспект революції 1920-их років: той, що вкорінився й панував найдовше. Відродження мистецького інстинкту в ті роки було багатогранним й цікавим явищем. Може саме тому, що цей революційний період сьогодні лежить від нас за сімома горами, за сімома морями, замкнений за сімома замками, і нас уже приваблює не як полеміка, не як політика, а як історія, чи навіть як казка, на нашу думку, варто переглянути його знову й спробувати синтезувати його окремі частини. Він все ж таки був формативним періодом для мистецтва двадцятого століття й відлуння його ще й досі відчутне. Особливо нас цікавить накреслення нового курсу, нових напрямів, бажання вирватися на ширшу

арену й поставити українське мистецтво на вищий рівень. А такі прагнення, на нашу думку, вже від того дня, коли Володимир Великий вислав своїх послів у культурні центри Європи, і до останнього полемічного виступу Г. Грабовича лишаються якоюсь константою в українській історії. Напевно неопогани при князівському дворі, звернені лицем до минулого, підкреслювали в той далекий час багатство своїх рідних традицій. Безперечно футуристи десятого століття, звернені лицем до майбутнього, наголошували володіння технічною майстерністю, а розумні придворні ерудити, сумно похитуючи головою, не могли не застерігати, що найважливішим є не останній винахід Європи, а розуміння тисячолітнього процесу, що породив його. На приблизно такі табори поділялися й мистецькі течії 1920-их років, що ми постараємося довести в цьому есеї.

Перші десятиліття 20 ст. були свідками могутньої реакції на етнографічний реалізм, що в українському мистецтві був панівним під час доби позитивізму. Найкритикованішим аспектом українського мистецтва 19 ст. була його зосередженість на символах народництва: картини традиційного сільського життя, відтворення історичних подій, портрети селян, краєвиди сільських місцевостей і, звичайно, такі фольклорні параферналиї як вишивані сорочки, шаравари, пісні й танці. Такий ґатунок невимогливої аполітичної українськості був сприйнятливий для царських губернаторів, що були землевласниками в Україні. Екзотика українськості цінувалася теж у сальонах Петербургу. Таке мистецтво не суперечило стереотипному образу України, воно нічого не вимагало від спостерігача та, звернене в минуле, ніби уособлювало носталгію за давноминулою аркадією. Коли додати до нього корисну мораль для легкого громадського вжитку, матимемо короткий нарис мистецтва та його тенденцій, що були панівними в останні десятиліття минулого сторіччя.

Двадцятье століття, особливо його друге й третє десятиліття, підняло бунт проти такого мистецтва, — бунт, що визначився трьома факторами: зверненням до Європи, пошуками коріння українського мистецтва й переоцінкою сутності й ролі самого мистецтва.

Перша фаза: звернення до Європи

Нові західноєвропейські напрями позначилися на таких мистцях як Олександр Мурашко (1875-1919) і Олекса Новаківський (1872-1935). Французький імпресіонізм мав великий вплив на

Олександр Мурашко, *В кафе* (1902, олія)

Олекса Новаківський, *Втрачені надії* (1903-1908, олія)

першого, а німецький експресіонізм на другого. Поперше — їхня тематика (місто, життя інтелігенції), а подруге — їхній погляд на малюнок як на гру кольорів і форм були відгуком на ті новаторські течії, які панували тоді у Франції й Німеччині. Творчість цих і подібних модерністів проламала мур етнографічного реалізму в Україні й відкрила дорогу для сміливіших експериментів наступного покоління.

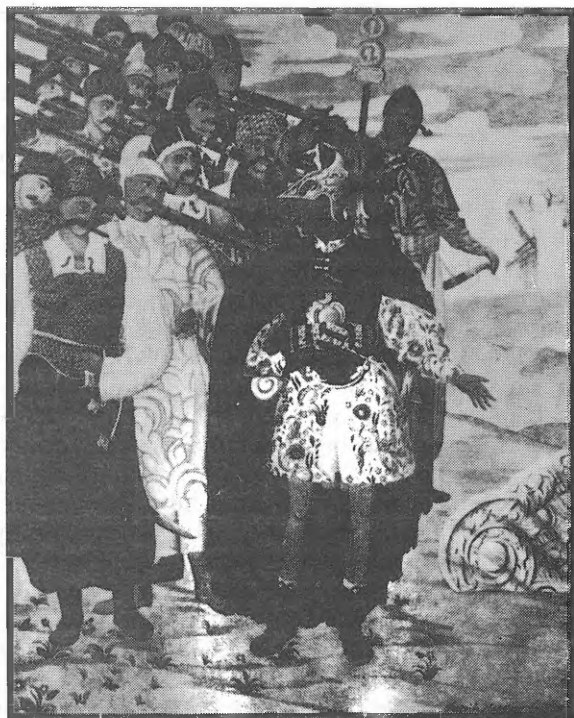
Цікавим, до сьогодні майже недослідженим виявом такої модерністської течії, може служити група українських символістів, які в 1917 р. згуртувалися навколо журналу *Музагет*. Між ними процвітав культ богеми, індивідуалізму та краси. Як це видно з полотен Михайла Жука (1883-1964), вони звеличували мистця, естетизували дійсність і нехтували суспільно-політичними мотивами — а тим самим, вповні заперечували мистецьку програму народництва, з її пієтетом анонімної творчості, моралізаторством і трактуванням мистця як лише ілюстратора вже усталених образів народности.

Модерністи були першим поколінням мистців, які свідомо перервали зв'язки з усною народною творчістю. Літератори підкреслювали літературне у своїй творчості, мистці — мистецьке, театральні діячі — театральне. Але в кожному випадку вихідною точкою було шукання нових літературних, мистецьких чи театральних засобів, а не тема, мотив чи картина з народної творчості.

Друга фаза: пошуки національного коріння в історії

У другій фазі цього бунту українські мистці почали повертатися до деяких історичних джерел, до віднайдення їхньої техніки, до роздумів над їхніми мітичними, релігійними або містичними первнями та до відкриття їхнього значення для сучасників. Перескакуючи через добу народництва, вони шукали підґрунтя національного мистецтва в давноминулому. Двома прикладами такої тенденції були дослідження національної традиції Михайлом Бойчуком (1882-1939) і Юрієм Нарбутом (1886-1920). Перший шукав надхнення для нового мистецтва у візантійських іконах і фресках, а другий — у портретах та ілюстраціях українського барокко.

Любов Бойчука до давнього іконописного мистецтва не була новим явищем. Його безпосередніми попередниками були І. Панкевич (1863-1933) і Модест Сосенко (1875-1920). Вони також намагалися синтезувати форму ікони з новішими формами народної творчості. Вплив Бойчука був зумовлений його педагогічними успіхами, його здібністю згуртувати навколо себе численну школу

Юрій Нарбут, *Еней*
(1919, темпера)

Михайло Жук, *Портрет П. Тичини*
(1919, олія)

мистців та надзвичайними вимогами, які ставила його школа перед новим мистецтвом 1920-их років.

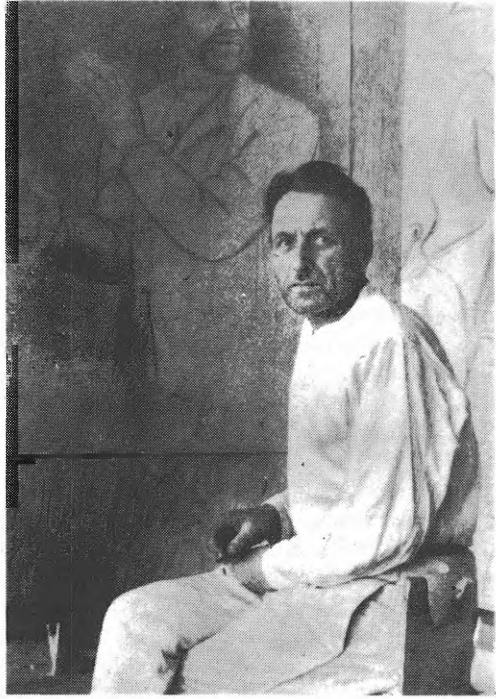
Бойчук, який здобув мистецьку освіту в Кракові, Мюнхені й Парижі, був не тільки добре ознайомлений з французьким мистецтвом, але й вивчив український візантійський іконопис та познайомився з італійським фресковим живописом 15 ст. й високого ренесансу. Вже коло 1910 р. він був твердо переконаний, що примітивізм, який виявляв себе в народному мистецтві, і колись поширене й популярне в Україні візантійське мистецтво вказували дорогу, що веде до відродження українського мистецтва. У примітивізмі народного мистецтва його вабили елементи поганського світовідчужання, які зберегло українське селянство. У візантійському мистецтві він бачив синтезу грецького й азійського — двох культурних впливів, що найбільше позначилися на культурі України, а також і дидактичні елементи, які йому були потрібні для створення масового мистецтва. Італійський фресковий живопис приваблював Бойчука не тільки тому, що своєю незавершеною технікою він підходив для створення популярного стінного живопису, але й тому, що його форма була зв'язана з попереднім великим ренесансом у мистецтві, а пореволюційна українська інтелігенція також мріяла про другий великий ренесанс гуманізму й нечувані досі мистецькі досягнення. Цей ренесанс, предтечею якого були вони (відродженці, "молода кляса молодії нації", революційні мистці), мав, нарешті, дати українському мистецтву можливість вибитися на міжнародну сцену, сказати своє слово.

Отже, завданням школи Бойчука було: 1) навчитися майже забутої техніки фрески; 2) відродити візантійське мистецтво; 3) створити український монументальний стиль малярства на основі цих двох стилів і українського примітиву; 4) поширити мистецьку культуру на всі галузі творчої й виробничої діяльності (театр, друкарство, кераміка, різьба, ткацтво і т. д.).

На жаль, як побачимо в останній частині цієї розвідки, неовізантійська школа Бойчука наприкінці 1920-их років увійшла в конфлікт з панівним реалізмом і була зліквідована.

Нарбут, з другого боку, шукав для себе надхнення у мистців-графіків 17 і 18 століть. Заполонений культурою козацької доби, зачарований її ілюстративним мистецтвом, він створив унікальний стиль, який можна з першого погляду розпізнати та який великою мірою орієнтувався на стилізовану орнаменталію старих книг і гравюр. У період Української Народної Республіки 1917-1920 рр. він виконав чимало офіційних державних замовлень, у яких перепліталася велична урочистість українського історичного минулого з символізмом сучасності. Примхливе замилювання в співствавлю-

Михайло Бойчук, 1920 роки

Михайло Бойчук, *Пророк* (темпера)

ваннях небуденного з повсякденним, надзвичайного з природним, урочистого з містифікацією було, здається, значною мірою придатним для доби "Республіки на колесах", як один автор поблажливо визначив трагічну реальність української державности тих років. Величні пригнення і жалюгідна дійсність створювали фантазмагорію, в якій образ найромантичнішої минувшини звеличував невідрадно тогочасність.

Ще один різновид дослідження минулого містив у собі позитивну оцінку народного мистецтва. Василь Кричевський (1873-1952) більше, ніж будь-який його мистець-сучасник, серйозно поставився до анонімного народного мистецтва, присвятивши себе розшифруванню його значення. Ці студії перетворилися у справжню інтелектуальну Одиссею. Будучи студентом Харківського університету, він вивчав архівні матеріали, а при цьому "намагався розбиратись у походженні окремих декоративних мотивів і відшукати самотні українські мистецькі елементи, відсіюючи впливи й нашарування елементів, запозичених з Заходу і зі Сходу".¹

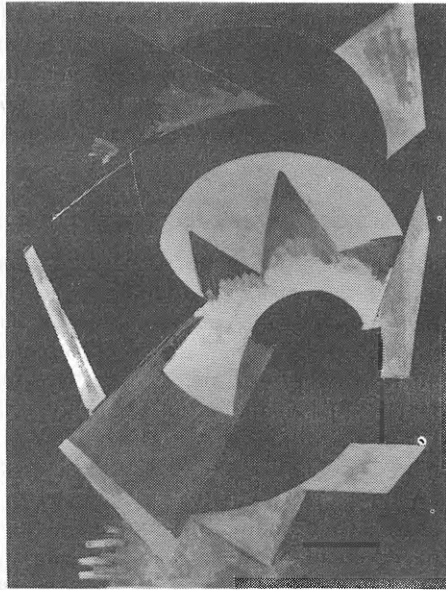
Кричевський доповнив свої наукові дослідження систематичними науковими експедиціями: він відвідував села, оглядав історичні пам'ятки, археологічні розкопи, робив детальні ескізи виявлених предметів. Такі ретельні дослідження швидко дали йому глибоке знання орнаменталії та символічного значення стародавніх мотивів. Його особистий музей українського народного мистецтва став одним з найпоказніших у Києві, а "майже всі предмети були не просто звичайні народні вироби, а спеціально вибрані Кричевським за характерність форми, за приємний підбір кольорів, за особливо мистецьке виконання чи за цікаву орнаменталію або за своєрідний задум".²

Проникнувши в суть речі народної іконографії, Кричевський відновив старовинні мотиви та по-новому реконструював їх, щоб таким чином створити модерний український стиль. Він був одним із перших українських мистців, що дивився на народне мистецтво не з етнографічного боку, а розглядав його як справжній мистецький скарб, як невід'ємну частину духової спадщини, як багату джерело, яке буде надихати й майбутні покоління та спонукатиме їх до розмаїтих інтерпретацій. Ось чому він дбав про те, щоб молоді мистці не тільки цінували красу народного мистецтва, але й розуміли естетичні закони, що диктують вибір символів та керують їхніми конструкціями.

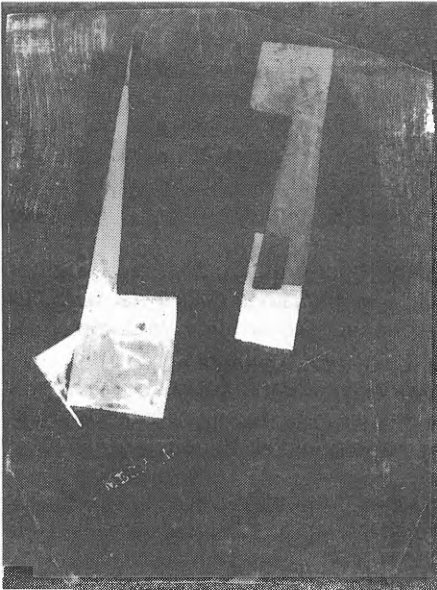
---

1. Вадим Павловський, *Василь Г. Кричевський*, (Нью-Йорк: УВАН, 1974), стор. 24.

2. Там таки, стор. 73.

Олександра Екстер, *Кольорові ритми* (1916-1917, гваш на папері)

Володимир Татлін, *Композиція* (1916, суміш матеріалів на дереві)

Як і Нарбут, Кричевський теж виконав для швидкоминулої Української Народньої Республіки проекти державних гербів, печаток, грошових банкнот і поштових марок. Він, як і Бойчук та Нарбут, був професором Української Академії Мистецтв, відкритої урядом УНР 5 грудня 1917 р., перед якою відкривалися перспективи вільної мистецької творчости за власною національною традицією.

Третя фаза: переоцінка теорії сутности й ролі мистецтва

Бунт проти етнографічного реалізму спонукав ставити під сумнів правомірність основних законів мистецтва перших десятиліть цього століття. Виникли три цікаві радикальні напрями, що ставилися критично до етнографічного реалізму та були звернені не в минуле, а в майбутнє: футуризм, супрематизм і конструктивізм. Вони, хоч і взаємозв'язані, мали важливі відмінності.

Український футуризм спочатку сполучував ультраіндивідуалізм з месіаністичною вірою в науку й раціоналізм. Мабуть, під впливом радикальної марксистської тенденції відкривати наукові закони історичних процесів і аналізувати кожне явище, перед тим як практично приступати до дії, футуристи намагалися встановити "наукову систему" мистецтва, наповнену формулами, технічною лексикою та такими кличами, як: "Хай живе інтернаціональний союз науки і мистецтва!", "Мистецтво як іраціональна категорія культури вмирає!"³

Як багато інших груп 1920-их і 1930-их років, вони пристрасно прагнули розбити форму на її складові частини, щоб потім своїм способом привести їх до синтези. Через бажання футуристів переконатися, "як воно діє", їхні експерименти знайшли свій вислів у поезії, живописі, п'єсі й симфонії. Поняття "аналіза", "об'єктивність", "механізація", "раціоналізація", "фактура" кожного дня дзижчали, мов настирливі мухи, а техніки мистецтва ганялися за секретами форми, за "багатозначністю барвних плям", за "динамікою лінії".

Водночас вони протиставляли принцип суб'єкта (я) суспільству, концепцію індивідуалізму — моралізаторським настановам мистецтва в минулому, радість особистого інтелектуального розвитку — етиці служіння інтересам суспільства й нації.

Як і дадаїзм, футуризм намагався якнайбільше здивувати та приголомшити публіку порушенням загальноприйнятих норм, правил і цінностей. Тут прикладом може послужити збірка *Держання*,

---

3. Про маніфести й заяви футуристів див. Miroslava Mudrak Ciszke-wycz, "Nova Generatsiia (1927-1930) and the Artistic Avant-Garde in the Ukraine" (Unpublished Ph. D. Thesis, University of Texas at Austin, 1980).

яку 1914 р. видав Михайль Семенко, лідер футуристів, разом із мистцями Василем Семенком і Павлом Ковжуном. Збірка з'явилася в соті роковини з дня народження Тараса Шевченка і, здається, була заздалегідь спрепарована для безцеремонного наступу проти "задушливої канонізації велеславної "народної пісні", хворобливо-націоналістичного культу Тараса Шевченка й усіх, хто в мистецтві прославляє "рідний край". М. Семенко, називаючи Шевченка "примітивним" поетом та зображуючи Київ як цілком провінційальне місто, повне "смердючих" акацій, вулицями якого "ходить гидко", очевидно образив почуття великої частини української інтелігенції.

Такий стиль інакодумання не припинявся і в пізніших віршах, у яких він профанував священні символи національного руху. В одному вірші він проголосив бажання вилізти на статую Богдана Хмельницького в Києві, скинути з себе одягу й показати місцевим громадянам своє прекрасне тіло. У другому вірші він звернувся до Бога з пропозицією помінятися місцями.⁴

Захопленість футуристів власним его і лібідо, їхнє іновірство внесли в задушливу атмосферу 1914 р. трохи свіжого повітря, проте пізніше, коли почали ототожнювати "ліве" з "образливим", втома й почуття байдужості охопили громадськість і навіть самих футуристів. Коли ж наприкінці 1920-их років вони теж стали "естаблішментом", їхня різка критика була звернута тільки проти тих, що не приєдналися до їхньої "науково-мистецької групи". Журнал цієї групи *Нова генерація* підкреслено скаржився: "... в нас немає (майже) лівих малярів (є учні та «ліві» стилізатори-іконописці й монументалісти-бойчуківці) і до того — немає наших теоретиків малярства, не еклектиків, не професорів, а дослідників з викристалізованим сучасним світоглядом".

Про театральне мистецтво Семенко писав:

Ми маємо березільський театральний, наче лівий, процес в українській культурі — що ж він дав? Замість виховати своїх (цеб-то лівих) теоретиків, критиків, взагалі журналістів і публіцистів — він виробив лише своїх трубадурів і рекламистів. От чому з усіх тих, що пишуть зараз про театр, абсолютно нема кого запросити до співробітництва в "Н.Г."⁵

Розсварившись з сучасністю, вони евентуально розсварилися з партією теж.

Далі буде

---

4. Про дискусію раннього Семенка див. Oleh S. Ilnytskyj, "Anatomy of a Literary Scandal: Mykhajl' Semenko and the Origins of Ukrainian Futurism", *Harvard Ukrainian Studies* (Кембрідж, Масс.), грудень 1978, стор. 467-499.

5. Михайль Семенко, "Entrez!" *Нова генерація* (Харків) 1928, 5, стор. 359.

ТЕАТР В ОТТАВІ

Ірина Макарик

Оттава не є місто, яке конче викликає думки про найжвавіший осередок канадської культури. Адміністративний центр Канади Оттава, зі своїм відносно малим числом населення, довгий час не бунтувалася проти своєї репутації сплячої столиці. Та останніми роками цей образ змінився — від часу заснування National Arts Centre — ЕнЕйСі (Національного осередку культури) в 1969 р., два роки після святкування 100-річчя заснування Канади.

На відміну від американських комплексів подібного типу, як Кеннеді-Сентр чи Лінколн-Сентр, оттавський ЕнЕйСі має свої власні театральні трупи (одну франкомовну, другу англomовну) і симфонічну оркестру. Три театральні залі обслуговують це двомовне місто: опера (імпозантна зала, яка вміщує 2.360 глядачів), театр (середньої величини, на 950 осіб) і "студію", в якому звичайно відбуваються постановки експериментальнішого характеру. Останнє вміщає переважно по 200 осіб, хоч часами доходить до 350. "Студію" винятково тим, що крісла та сцена рухомі. Очевидно, що зміна розташування крісел і сцени негайно міняє атмосферу і тим самим ставлення публіки до акторів.

У "студію" часто ставлять найпомітніші п'єси цілого сезону. Так, наприклад, в 1980 р. винятково поетично поставлено *Сон Августа Стрінберґа* в перекладі Елен Фараґан (Hélène Faragan). Ця експресіоністична п'єса, яка рідко зустрічається на сцені, прекрасно передає фрагментарність Всесвіту та страждання творчої й милосердної людини несподіваним засобом — ляльками. Ляльки зроблені з білого полотна, маски і двох патикив, якими орудували "актори" у фраках. Четверо екзотично вдягнених читачів чергувалися на сцені, де, подібно до східніх богів, вони на спеціальному підвищенні читали всі ролі. Цю постановку Фелікса Мірбта опісля показали в Торонто, Монреалі й у Шотляндії на міжнародному театральному фестивалі в Едінбурзі в 1980 р.

Минулого року також зробили дві цікаві спроби поставити комедію та трагедію. Обі п'єси написали молоді, здібні драматурги. Клер Лакгам (Claire Luckham), народжена в Кенії, живе тепер в Англії; її п'єса *Trafford Tanzi* віддзеркалює робітничу класу індустріального міста Манчестер. Дія охоплює тяжке життя від самих початків дитинства Танзі, героїні драми. Недовго після одруження чоловік залишає її вдома з дітьми, а сам гуляє з блондинкою, яка захоплена його постаттю професійного борця.

Замість того, щоб пасивно приймати цю сумну ситуацію, Танзі вирішує буквально перебороти її. Вона, як і її чоловік, стає борцем. Кульмінаційна точка п'єси зосереджується на фізичному двобої на арені між жінкою та чоловіком. Метафора двобою між статями за рівноправність стає дійсністю. Жінка, між іншим, виграє бій і чоловік мусить дотриматися обіцянки: сидіти вдома з дітьми.

Всі зусилля режисер сконцентрував на витворенні ілюзії справжнього бою. Актори засвоювали всі професійні рухи в знаного канадського боксера Ватсона. Вони так сильно змагалися, що одна артистка зламала два ребра, і її мусіла заступити інша. Сцену підвищили й огородили, як арену. Всі інші навколишні додатки: годинники, дзвони, продаж пива та горіхів — нагадувало справжній бій. Мабуть, найцікавіші моменти створювала реакція публіки, яка сиділа довкола сцени. В одному місці старша пані, яка пильно спостерігала домашні турботи молодшої Танзі, гукнула під час двобою: "От покажи йому! Набий його!" Цей агресивний вигук найкраще доказував успіх п'єси й повне прийняття фікції за правду.

Передостання п'єса *Sprung Rhythm* весняного сезону написана 23-літнім актором Полом Гроссом (Paul Gross). Герой його драми, Гарнер Бюкенен, лікар-спеціаліст з серцевих недуг. В нього в родині з роду в рід завжди були лікарі. Цей родинний потяг до професії, абсолютна відданість природознавчим наукам, в сукупності з вірою Гарнера в те, що він чаклун, божок — прикмети персонажа, гідного, щоб стати героєм сучасної трагедії. Обдарований поетичністю вислову, буйною уявою та великою енергією, Гарнер виявляє теж перворідний гріх майже всіх героїв: гордість. Ця гордість особливо віддзеркалена в його ставленні до своєї професії, в його переконанні в своїй непомильності. Падіння з висот певності в своїх силах стається, коли Гарнер зупиняє одну невідкладну операцію, вирішивши, що в тієї людини таке погане серце, що немає потреби її рятувати. Виявляється, що невідома людина, яку він "убив", — це його молода, талановита невістка.

Невістка Гарнера Аліс і його полюбовниця Кейт символізують мистецтво, музику, "нераціональні" сили життя. Віолончелістка Аліс і мистець Кейт ставлять під сумнів переконання лікаря. У традиційній дебаті між мистецтвом і природою-життям Кейт висуває стару приповідку: "Vita brevis est, ars longa" (Життя коротке, мистецтво довге). Але герой не може зрозуміти мистецьких імпульсів; він не переконаний технічним поясненням таланту Аліс і Кейт. Йому важко зрозуміти мистецтво. Він його не може оцінити.

Такого короткого змісту вистачає, щоб показати цікаві кон-

флікти п'єси *Sprung Rhythm*. З технічного боку треба відмітити майже грецьку обмеженість, стриманість і аскетизм. Число акторів мале, лише шість, вони (за винятком головного героя) грають по дві або й три ролі. Сам герой вживає традиційну форму поетичних монологів, які часами звернені до Бога, часами до самого себе у формі роздумування, а частіше до публіки, яка "грає ролю" студентів медицини, що слухають героя, — його лекції з медицини й вимоги професії лікаря. Публіка неначе сиділа в "aula maxima" довкола порожньої сцени. Підлога була пофарбована в шпитальний сивий колір, і лише чотири сірі крісла вітали публіку в першій дії. Щоб витворити сцени операційної залі, актори швидко приносили з собою всі знаряддя (халати, маски, операційний стіл) і закривалися напівпрозорою довгою фіранкою, яка спадала приблизно на 30 стіп з високої стелі й закривала всіх персонажів. Це окреме коло акції відділювало фіранкою-містерією загальне людство (публіку) від лікарів-чаклунів (акторів) у своєму "святиниці".

Заголовок п'єси *Sprung Rhythm* означає ритм серця-життя. Коли в останню хвилину п'єси сам герой умирає, покінчивши життя самогубством, інший лікар промовляє: "His rhythm is sprung". *Sprung rhythm* — це також літературний термін сучасного англійського поета Джерарда Манлі Гопкінса (Hopkins). В його складній поетиці "sprung rhythm" означає поетичний ритм, найбільш наближений до прози (тобто дуже нерегулярний) і який найбільш нагадує пульс серця. Іронія, очевидно, полягає в тому, що Бюкенен, хоч і спеціаліст-кардіолог, виявляється людиною без серця. Його фавстівські горді переконання не лише спричиняють трагічний кінець молодій людині, але також доводять, нарешті, і його самого до сумнівів, страждань та евентуально до власної смерті.

Молодий драматург Гросс — дуже цікава обдарована особистість, за якою варто стежити. Короткий перегляд оттавської сцени показує, що навіть у центрі "естаблішментського" театру є місце й бажання плекати нові експериментальні таланти.

ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я В СРСР

Франк Сисин

У 1977 році отець Василь Романюк, в'язень радянського ГУЛагу за свою боротьбу за релігійні та національні права, звернувся з листом до митрополита Мстислава, голови Української Автокефальної Православної Церкви на Заході. В цьому листі він зокрема писав:

Ваша Світлість! Перш за все хочу запевнити Вас у своїй відданості та покорі. Заявляю, що я завжди вважав і тепер вважаю себе приналежним до Української Автокефальної Православної Церкви, не зважаючи на те, що формально належу до іншої ієрархії, бо ж добре відомо, що Українська Церква, як Православна так і Католицька, оголошена поза законом на Україні. Такою є варварська мораль більшовиків.¹

Це звернення стало яскравим свідоцтвом того, що майже п'ятдесят років після знищення Української Автокефальної Православної Церкви і понад тридцять років після викорінення Церкви, відновленої під час Другої світової війни, на Україні все ще лишилися вірні українському православ'ю. Воно також показує, що спільні переслідування допомогли знайти нове міжрелігійне порозуміння між українцями-православними та українцями-католиками.

Розгляд становища українського православ'я в Радянському Союзі є важким завданням через знищення десятків його єпископів, тисяч його священників і десятків тисяч світських активістів на початку 1930-их років (і знову ж таки після Другої світової війни). Через насильне об'єднання з Російською Православною Церквою українське православ'я існує більше як символ вірності та нездійсненої мрії, ніж як активний рух. Але очевидно, що значна кількість православних вірних на Україні бажають відновити там

---

1. Vasyli' Romaniuk, *A Voice in the Wilderness: Letters, Appeals, Essays*. Переклад з української мови і редакція Юрія Добчанського (Jurij Dobczansky. Вітон, 1980), стор. 45.

українське православ'я, в той час як велике число інших приєдналося б до такого руху, якби цей рух міг стати реальністю.

Розглядаючи долю православних українців, слід у них бачити тих, що поділяють труднощі всіх вірних Російської Православної Церкви разом з тиском на духівництво, труднощі збереження молитовних домів, постійними вимогами проявляти радянський патріотизм. В організаційних рамках Російської Православної Церкви Україна та українці відіграють значно важливішу ролю в порівнянні до їхньої кількості серед загальної маси населення, у зв'язку з ширшим розмахом релігійної діяльності на Україні ніж у Росії, зокрема через відкриття церков під час Другої світової війни та бажання повернути католиків-українців у православ'я. За приблизними підрахунками 50 усіх православних церков, що функціонують в СРСР, розташовані в Україні (з них понад 25 усіх радянських церков розташовані в західних районах, де традиційно переважали українські католики, які нараховували лише 7-8 мільйонів населення).² На додачу, українці займають відсотково дуже велику кількість посад. Коротше кажучи, післявоєнний період повторив процеси кінця 17 та 18 сторіч, коли українці зайняли командні позиції в Російській Церкві. Але на відміну від цього періоду, коли українські методи релігійного навчання та практичної церковної діяльності витиснули російські, подібні тенденції не спостерігаються в Росії. Використовуючи російську вимову церковнослов'янської мови та російську мову як мову молитви та діловодства, Церква в Східній Україні лишається твердиною русифікації. Лише в Західній Україні, боячися великих симпатій до українського католицизму серед формально православних вірних, Церква вживає українську вимову церковнослов'янської мови та українську мову для молитви та толерує збереження місцевих літургійних відправ, включно з виразно уніятськими.

Розглядаючи на тій або тій основі проблему українського православ'я серед сучасних радянських вірних, треба брати до уваги політичні, культурні та релігійні фактори, які давно передували радянській владі, в першу чергу ставлення російського православ'я та російського націоналізму до українського православ'я та внутрішні взаємини католиків-українців та українців православного віровизнання. Цей короткий нарис дозволяє за-

---

2. Статистику про Церкву див. В. R. Wociurkiw, "The Orthodox Church and the Soviet Regime in the Ukraine, 1953-1971", *Canadian Slavonic Papers* (Торонто), XIV, 2, літо 1972, стор. 193-194, 196.

торкнути лише головні моменти, навіть за рахунок спрощення складних питань.³

Поперше важливо пам'ятати, що переїзд київських митрополитів на територію Москви на початку 14 ст. залишив українські землі без постійного релігійного провідника. Лише в середині 15 ст., в наслідок проголошення автокефальності Російської Церкви від константинопільських патріархів, було засновано посаду митрополита Київського для українських і білоруських земель Великого Князівства Литовського та Королівства Польського з підпорядкуванням Константинопільському патріярхові. Перебуваючи в постійному тісному контакті з римо-католицьким християнським світом, українське православ'я зазнало впливу протестантської реформації та католицької контрреформації. Починаючи з кінця 16 ст., частина українського православного духовництва та світських релігійних діячів об'єдналася з Римом, зформувавши релігійну організацію, яку успадкували сучасні католики-українці. Наприкінці 16 та на початку 17 ст. українські віри відповіли на заклик християнських громад Заходу, організувавши релігійні братства, в яких активну участь брали світські діячі, які засновували видавництва та школи. У 1632 р. митрополит Петро Могила, взявши за взірець єзуїтську систему виховання, заснував славнозвісну колегію, пізніше Академію, що стала першою православною інституцією вищої освіти новітнього типу. Він також визначив канони віри в заяві, схваленій православними патріярхатами, хоч пізніші православні теологи вважали її занадто латинською. Ввесь цей період релігійного піднесення супроводжував українське культурне відродження, і, на думку сучасних українців, мав значний вплив на формування їхньої духовної культури. Велике козацьке повстання 1648 р. та встановлення гетьманату підсилили позиції православ'я та культурного відновлення, але слідом за політичною абсорбцією [гетьманату] російською державою наступила релігійна інтеграція. В 1685-1686 роках посада Київського митрополита перейшла від константинопільської під московську юрисдикцію. Освічене київське духовництво масово ринуло до Москви, де реформи патріярха Нікона призвели до старовірського розколу, який підірвав давні російські релігійні

---

3. Основною працею про історію Православної Церкви є книжка: Іван Власовський, *Нарис історії Української Православної Церкви*, 4 томи (Нью-Йорк, 1955-1966). Перший том вийшов англійською мовою у 1956 р.: Ivan Wlasowsky, *Outline History of The Ukrainian Orthodox Church*, а інші томи заплановано видати ще до часу святкування тисячоліття українського християнства у 1988 р.

традиції. Зформувалося нове імперське російське православ'я, в яке зробили свій великий внесок українці. В той же час разом з політичною та культурною інтеграцією української еліти почалося руйнування українських релігійних традицій — від архітектури до друкарства, на зміну яким прийшли нові офіційні російські православні норми. В міру того як православ'я підпорядковувалося російській державі, Церква ставала знаряддям імперської ідеології та русифікації.

Отже цілком природно, що виникнення новітньої української культури та національної свідомости в 19 ст. могли створити загрозу контролю російського православ'я над українськими вірними. Наприкінці 19 ст. як в Росії, так і на Україні виник рух за церковні реформи, що прагнув відновити релігійне життя та усунути гнилу бюрократію, яка керувала імперською Церквою. Але те, що в Росії залишилося лише суперечкою між прихильниками реформ і консерваторами, на Україні прийняло національне забарвлення. На протязі 19 та 20 ст. рухи за поліпшення духового, культурного та матеріального життя народних мас випилися в українське патріотичне піднесення, виступивши проти русифікаторської політики спочатку царів, а потім комісарів. На початку 20 ст. більшість церковних ієрархів і монахів офіційної Церкви на Україні боронили старий режим і його політику, часами навіть підтримуючи шовіністичні "Чорні сотні". Реформатори, що виступали за літургійні реформи та організаційно-правні зміни в Церкві, вийшли переважно з числа жонатого духівництва та світських релігійних діячів. На Україні частина прихильників реформ прагнула вжитку української мови в проповідях, релігійних текстах і виступала за реформи церковного врядування.⁴

З початком 1917 р. український церковний рух виступив з вимогою українізації Церкви, розширення ролі жонатого духівництва та світських активістів у справах урядування та автономії. Переслідуваний консервативною та російською шовіністичною ієрархією український церковний рух усе більше й більше радикалізувався. У висліді своєї неспроможности завоювати на свій бік єпископів, вирішивши разом з тим не поступатися перед російськими ієрархами, рада, що відбулася в Софійському соборі, вдалася до "Александрійського привілею" освячення єпископів

---

4. Про історію та традицію українського церковного руху див. Дмитро Дорошенко, *Православна Церква в минулому і сучасному житті українського народу* (Берлін, 1940); Наталя Полонська-Василенко, *Історичні підвалини УАПЦ* (Мюнхен, 1964).

самою Церквою, репрезентованою її духівництвом і парафіянами.⁵ Члени цієї ради проголосили акт 1686 р. про підпорядкування Київської митрополії Москві примусовим і недійсним, заявивши, що завжди вважали, що українське православ'я існувало весь час, просто з браком власної ієрархії. В 1920-их роках більшовицький режим сприяв суперництву між православними релігійними групами, оголосивши програму українізації, щоб завоювати підтримку українського населення. Тому було дозволено розвиток Української Автокефальної Православної Церкви. Вона зібрала навколо себе українських патріотів і своєю конкурентноспроможністю навіть примусила російське законодавство поступитися на користь українських національних почуттів. З початком 1928 р. в радянській політиці почалися зміни, і високоповажаний митрополит Василь Липківський був змушений залишити свій пост. В 1929 р. Церква зазнала судових обвинувачень під час показових процесів "Спілки визволення України". Згодом її знищено в арештах і чистках на початку 1930-их років. У той час як переслідували всі православні угруповання вірних, лише вірних Української Автокефальної Православної Церкви призначили на поголовне винищення, що вказує, таким чином, на підсилення русифікаторських тенденцій сталінізму.⁶

Під час Другої світової війни було створено нову українську православну ієрархію на базі канонічної ієрархії передвоєнної Польської Православної Церкви, таким чином вирішивши пробле-

---

5. Про виправдання Церквою цього висвячення див. Іван Теодорович, *Благодатність Ієрархії УАПЦ* (Регенсбург, 1947). Питання автокефалії з'ясоване в праці: Олександр Лотоцький, *Автокефалія*, 2 томи (Варшава, 1935-1938).

6. Історію Церкви цього періоду див. Василь Липківський, *Історія Української Православної Церкви*, Розділ 7: "Відродження Української Церкви" (Вінніпер, 1961); Friedrich Heier, *Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945* (Кельн—Бравсфельд, 1953); а також у статтях: В. Vociurkiw, "The Issues of Ukrainization and Independence of the Orthodox Church in Russian-Ukrainian Relations", прочитана в МакМастерському університеті на конференції "Росія та Україна — минуле та сучасне" (Russia and Ukraine: Past and Present), що незабаром вийде в збірнику статей цієї конференції за ред. П. Потічного; В. Vociurkiw, "The Church and the Ukrainian Revolution: the Central Rada Period", Taras Hunczak (ред.), *The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution* (Кембрідж, Массачусетс, 1977), стор. 240-246; В. Vociurkiw, "The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, 1920-1930: A Case Study in Religious Modernization", Dennis J. Dunn (ред.), *Religion and Modernization in the Soviet Union* (Болдер, 1977), стор. 310-347.

му апостольської спадкоємності ієрархії, з якою зустрілася Церква в 1920-их роках. Церква під цим урядуванням діяла на територіях, окупованих німцями. Але в наслідок угоди Сталіна з російським православ'ям, що включала також і вибори нового патріарха, долю Українських Церков було вже вирішено. Відновлення радянського панування означало спочатку знищення українського православ'я, а в 1946 р. примусове об'єднання українських католиків з російським православ'ям на незаконному "Львівському синоді". З того часу українське православ'я репрезентують лише церковні достойники Європи, Північної і Південної Америки та Австралії, не зважаючи на те, що проблеми юрисдикції підточують сили Церкви.⁷

Як проблема українського православ'я впливає на становище вірних на Україні і яке значення ця проблема має для майбутнього? Поперше, українське питання залишається однією з найважливіших невирішених проблем православного світу. 1924 р. Константинопільський патріарх оголосив акт 1686 р. про перенесення Київської митрополії до Москви незаконним, таким чином поставивши під сумнів становище Російської Церкви на Україні.⁸ Але на загальнішому рівні перед українцями виринає проблема, що вони, кількісно друга національна група православних вірних у світі, проте, не мають своєї власної Церкви в СРСР. Попри всю фікцію автономії своєї республіки українці не можуть не порівняти становища своєї п'ятдесятимільйонної батьківщини зі становищем крихітної Республіки Македонії в Югославії, яка має свою власну Автокефальну Православну Церкву окремо від сербської, або Грузинської Республіки в СРСР, яка теж має свою власну Автокефальну Православну Церкву, визнану московським патріархатом.

Але проблема не лише в національній гордості. Поки Російська Православна Церква, чи то офіційна, чи то дисидентська,

---

7. До проблем українського православ'я на Заході стосуються статті: Frank Sysyn, "The Ukrainian Orthodox Churches and the Ukrainian Diaspora" (стор. 16-25) і: Petrusia Markovska, "The Rise of the Ukrainian National Consciousness and the Formation of the Ukrainian Greek Orthodox Church of Canada" (стор. 26-30) у журналі *Вісник* (Лондон), червень 1980; монографія: Paul Yuzuk, *The Ukrainian Greek Orthodox Church of Canada, 1918-1951* (Ph. D. Thesis, University of Minnesota, 1958) — недавно опублікована, подробиці мені невідомі; Odarka S. Trotsky, *The Ukrainian Orthodox Church in Canada* (Вінніпег, 1968).

8. Український переклад [джерела] *Томос*, 13 листопада 1924 р. надруковано в: Наталя Полонська-Василенко, стор. 113-116.

залишається знаряддям російського націоналізму, вона неминуче викликати почуття скривдження з боку українських вірних. Це ще одна ознака того, що формально атеїстичний інтернаціоналістський радянський режим має одну мірку для росіян та їхньої культури і другу для неросіян. З другого боку, українських вірних повинні турбувати тенденції російського націоналізму, серед дисидентів православного віровизнання, включно з О. Солженіцином. У час, коли Російська Православна Церква стає більш українська за своїм складом, вона не може не відчувати зростання тиску на неї. Покищо офіційна Церква зробила кілька поступок: вона розширила повноваження Київського митрополита Філарета, екзарха всієї України, виступати на міжнародних форумах, дозволила друк українського журналу патріархату *Православний вісник*, обмежене видання українського молитовника та погодилася на дальший ужиток українського варіанту церковнослов'янської мови в уніятських районах.⁹ Можна вважати, що багато з тих заходів призначені для української діаспори, хоч одночасно вони неминуче підсилюють становище українців у Церкві. Тяжче оцінити наслідки росту кількості українського духовництва, перш за все з патріотичних земель Західної України, включаючи сюди традиційно православні райони (Волинь і Буковина), як також і католицькі землі (Галичина та Закарпаття). В міру того як ці духовні особи разом з західними вірними селилися по всій Україні, вони незаперечно поширювали свій патріотизм і свої неросійські літургійні традиції. Той, хто відвідував церкви в Києві та Львові, знає, наскільки помітною лишається ще різниця у богослуженні в обох випадках. На базі інформації, яка походить від нового східноукраїнського православного джерела, можна сказати, що КГБ занепокоєний збільшенням кількості західноукраїнського духовництва і намагається покласти край звичаєві кандидатів з західних єпархій, де є багато таких, що бажують обрати для себе священницький сан, переїжджати на схід для висвячення. 1977 р. єпископ Полтавський Феодосій, роджений на Волині, в колишній західноукраїнській твердині українського православ'я звернувся з довгим листом до Брежнєва про становище Церкви в своїй єпархії. В цьому листі він згадує таку сутичку з представниками влади:

---

9. Розгляд становища Церкви та її політики див. *Vasyl' Markus, "Violations of Religious Rights in Ukraine", Ukraine and the Helsinki Accords. Soviet Violations of Human Rights*, Marco Carynnyk (ред.) (Торонто—Нью-Йорк: Human Rights Commission, World Congress of Free Ukrainians, 1980), стор. 94-127; бібліографія: *Soviet Persecution of Religion in Ukraine* (Торонто: World Congress of Free Ukrainians, 1976).

... І. Я. Нечитайло говорить, що я "переманюю духовенство до Полтави з західніх областей України".

Тепер із Західньої України на Полтавщині служать два священики — жадного з них я раніше не знав і, отже, не міг їх "переманити".

Мені здається, тут слід дивуватися не тому, що на Полтавщині служать два священики з західніх областей України, а тому, чого б їм тут не служити? Чому уповноважений ділить Україну на дві частини, коли вона в нас одна? І для чого протиставляти одну частину України іншій? Який злочин уповноважений завбачив у тому, що люди одних областей, скажімо західніх, їдуть жити й працювати в інші області, східні, абож навпаки?¹⁰

Але якщо виглядає, що єпископ Феодосій намагається ставитися однаково до всіх українців як до своїх мирян, інші єпископи стараються триматися ближче до офіційної Церкви і до режимних традицій російського шовінізму. Весною 1974 р. редакція підпільного журналу *Український вісник* кинула виклик митрополитові Філарету. Ось про що писала редакція.

А може екзарх скаже, куди він подів отця Саву з Київського собору св. Володимира після того, як він почав виголошувати проповіді на українській мові? А може він скаже, чому у 1972 р. в Одеську духовну семінарію з Львівщини було прийнято тільки 4 студенти? Чому в семінарії панує шовіністична атмосфера? Чому в церквах на Україні Богослуження відбувається на російській мові, крім західніх областей, і то не скрізь, бо на Волині в церквах майже повсюди панує російська мова? Чому нема релігійної літератури на українській мові? Ні, екзарх на ці питання не відповість. Це зробимо ми за нього. Тому що на Україні нема офіційної української церкви. Москва узурпувала Українську православну автокефальну церкву на Сході в 30 рр., а греко-католицьку на Заході — в 40 рр. Через московську православну церкву здійснюється русифікація. На керівні посади в церкві ставиться послушне бидло, яке думає тільки про свої земні блага і дістає подаяння від диявольських властей за свою фарисейську чорну справу.¹¹

Велике значення для проблеми українського православ'я має питання українського католицизму. Цілком очевидно, що режим

---

10. "Звернення Єпископа Феодосія до Брежнєва", *Сучасність* 1981, 7-8, стор. 172.

11. *The Ukrainian Herald*, Issue 7-8, "Ethnocide of Ukrainians in the U.S.S.R., Spring 1974", Maksym Sahaydak (ред.) (Балтімор—Париж—Торонто, 1976), стор. 157 [український текст у: *Український вісник*, випуск VII-VIII, весна 1974. М. Сагайдак (ред.) (Париж—Балтімор—Торонто, 1975), стор. 143].

дозволив Православній Церкві більшу свободу в Західній Україні, як також дозволив затримати там її український характер, щоб узяти гору над придушеними українськими католиками. На кожного активіста підпільної Української Католицької Церкви припадає багато священиків і вірних в офіційній Православній Церкві, які б відразу ж повернулися до української католицької віри своїх предків, якби Церква стала легальною. Але на сьогоднішній день цей елемент, як і ті, що по-справжньому навернені в православ'я, створюють могутній бльок пропагандистів, які вважають, що справжня роля Православної Церкви повинна бути подібна до ролі, яку традиційно відігравала патріотична та активна Українська Католицька Церква. Вони наполягають на збереженні цієї ролі принаймні на парафіяльному рівні. Величезне збільшення числа парафіян підпільної Української Католицької Церкви за останніх кілька років безперечно підсилить значення цього елемента.

Хоч у недавні роки певна кількість православних росіян виступила зі шляхетними протестами на захист католиків-українців,¹² можна все ж із певністю говорити про те, що більшість православних росіян (як і росіян-атеїстів) вважають українських католиків чужими та незрозумілими. На протилежність до цього, спільний патріотизм і спільні страждання впродовж 20 ст. зблизили та з'єднали українських православних і католиків. З метою "дерусифікувати" Церкви митрополит Липківський радив звернути увагу на українські католицькі звичаї, що лишилися вільними від контролю Синодальної Російської Церкви. В 1930-их роках великий український католицький митрополит Андрей Шептицький виступив на захист православних вірних проти польських релігійних переслідувань. До сьогоднішнього дня українська православна ієрархія на Заході засуджує примусове навернення українських католиків у 1946 р. (чого, наскільки мені відомо, не зробила досі ні емігрантська Російська Синодальна Церква, ні колишня Російська православна греко-католицька митрополія і теперішня Православна Церква в Америці). Заява о. Романюка, на мою думку, свідчить про широкопоширені почуття, особливо серед інтелектуалів. Навіть найревніші православні не можуть не відчувати поваги до наполегливої боротьби своїх братів-християн, українських католиків. Чи зможуть православні росіяни повністю зрозуміти ці західні релігійні тенденції, що спостерігаються серед православних українців, залишається й надалі головним питанням.

---

12. Див. лист Олени Саннікової до папи Івана-Павла II, опублікований у секції "Документи", *The Ukrainian Herald...*, стор. 293-294.

У недавні роки стало очевидно, що молоді росіяни все більше й більше звертаються до Церкви в пошуках духових і національних ідеалів. Тут, як завжди, українська молодь перебуває в тяжкому становищі, особливо в Східній Україні, де Церква має дуже російський характер. Доречно було б тут указати на те, що коли Валентин Мороз, син православної Волині, виступив на захист духової спадщини українців, яку символізувала гуцульська церква з Космача, та сама церква, парохом якої був о. Романюк, він стверджував таке:

Рік 1773. Церкву пересвятили на уніяцьку. Але то вже не мало колишнього значення. Центр ваги тоді вже перемістився в іншу площину. Галичина стала провінцією Австрії. Польське панування скінчилося. Уніяцтво вросло в живе тіло української духовності, зробилося явищем національним. Боротьба з ним перестала бути національною справою — так само як і захист православ'я. Скорше навпаки. Росія на забраних у Польщі українських землях незабаром зробить православ'я знаряддям русифікації. Головне — церкву відстояли.¹³

Його заява віддзеркалює контраст того, як український і російський патріоти повинні розглядати ролі Православної Церкви в минулому. В той час як росіянин може бачити в ній національну Церкву, яка захищала культурну спадщину його народу, українець має дві національні Церкви й не може забути чужого характеру та негативної ролі офіційної Православної Церкви в 19 та 20 ст. Ще треба буде провести дослідження духових і культурних цінностей українських інтелектуалів і інакодумців.¹⁴ Однак, виглядає очевидним, що такий пошук веде скоріше в минуле (Могиланське православ'я, братства, українське барокко), до багатого християнського народного фолкльору (щедрівки різдвяної Святої вечері, вертепні чи бурлескні театралізовані народні дійства і т. п.), ніж до офіційного православ'я. Кожен, хто бачив *Тіні забутих предків* та інші українські кінофільми з етнографічно-побутовою тематикою, не може не мати цього сильного почуття.

Українська інтелігенція також звернулася до своїх духових коренів у широкому культурному сенсі, намагаючися зберегти свою спадщину. Але тут вона знаходиться в дуже невивігнутому ста-

---

13. Valentin Moroz, *Report from the Beria Reservation* (Торонто, 1974) стор. 58-59 [український текст у: *Широке море України*. Документи самвидаву з України (Париж—Балтімор: "Смолооскип", 1972), стор. 206-207].

14. Бібліографію українського релігійного дисидентства див. George Liber and Anna Mostovych, *Nonconformity and Dissent in the Ukrainian SSR, 1955-1975; An Annotated Bibliography* (Кембрідж, Массачусетс, 1978).

новищі в порівнянні до російської інтелігенції, оскільки історичні, літературні та мистецтвознавчі твори, які дозволяють і навіть заохочують у Росії, на Україні заборонені як "націоналістичні". Погром інтелігенції на початку 1970-их років поклав край дослідженням у таких ділянках, як історія України перед 1917 р., і знищив майже всі історичні журнали, як, наприклад, *Середні віки на Україні, Історичні джерела та їх використання, Київська старовина* та інші. В той час як мистецтвознавчі книжки друкують десятками в Ленінграді та Москві, лише з появою в США книжки про українські ікони радянський режим був змушений дати дозвіл на випуск такої книжки в Києві.¹⁵ Величезні колекції ікон, зібраних митрополитом Шептицьким, залишаються в ненадійному сховищі в церковних підвалах Львова. В той час як руйнування церков і інших пам'яток культури — це повсюдне, звичайне явище в СРСР, з особливим старанням КГБ працює саме на Україні, обвинувачуючи своїх противників в "українському буржуазному націоналізмові".

Ті, що цікавляться духовою та мистецькою культурою України, неминуче звертаються до "Другого Єрусалиму", Святого Міста — Києва. Тут становище просто катастрофічне, оскільки комуністичні плани побудувати нову радянську столицю призвели до фактичного культурного геноциду в місті Золотих куполів у 1934-1935 роках. Золотоверхий Михайлівський монастир, Василівська Трьохсвятительська церква, Богоявленський братський монастир, Миколаївський собор, церква Свв. Бориса і Гліба та багато інших були зруйновані, і, кінець-кінцем, на їхньому місці так нічого й не збудували.¹⁶ Цікаво зазначити, що в той час як українські барокові церкви були знищені, Володимирівський собор, який належить до синодального періоду 19 ст. і побудований в еkleктичному російському стилі, був залишений в цілості і тепер служить як митрополичий собор.

В останні кілька років спостерігається надзвичайне поживлення друкарської діяльності в зв'язку з досить довільно проголошеними 1500-ими роковинами заснування Києва в 1982 р. Дехто вважає, що метою цього святкування є відвернути увагу від іншої річниці — п'ятдесятих роковин штучного голоду, який коштував Україні від п'яти до семи мільйонів людських жертв. Але, незалеж-

---

15. Я розглядаю ці проблеми у рецензії видання В. П. Колосова і В. І. Кречотен (укладачі), "Українська поезія", *Критика*, XVI, зима 1980, ч. 1, стор. 24-40.

16. Див. каталог виставки Українського музею в Нью-Йорку: Тит Геврик, *Втрачені архітектурні пам'ятки Києва* (Нью-Йорк, 1982).

но від причини, нові книжки про Київ і його мистецтво вийшли з друку й уперше за радянської влади з'явилися сучасні українські переклади літописів *Повість временних літ*, і Київського та Галицько-Волинського. У той час як наміром влади було використати роковини для ствердження "східньослов'янської" (розумій: всеросійської) єдності на протязі сторіч, українська інтелігенція використала їх, щоб дати можливість хоч трохи ознайомитися з духовою та культурною спадщиною України.¹⁷ 1500 річницю міста треба також розглядати в світлі наближення в 1988 р. тисячоліття прийняття Києвом християнства. Звичайно, болюче для українця православного віровизнання пам'ятати про те, що місто митрополитів Іларіона, Петра Могили та Василя Липківського тепер є лише центром перебування екзарха московського патріярхату. Заклик папи Івана-Павла II до українців приготуватися до святкування тисячоліття свого християнства знайшов відгук не тільки в українських католиків, а також і в українських православних. Українські Православні та Католицькі Церкви на Заході об'єднують свої зусилля для спільних конференцій і спільного випуску наукових видань з метою ще раз нагадати про свою духову спадщину і звернути увагу світової громадськості на сумну долю своїх Церков.¹⁸ Очевидно, що це повинно надати підтримку їхнім вірним на Україні. Цікаво було б простежити, до якої міри дозволить радянський режим Московському патріярхові святкувати тисячоліття християнства на "Русі" для побороення духового відродження України.

Як і в усій радянській політиці в релігійному питанні, зовнішня політика грає значну роль в радянських розрахунках. Патріярх Пімен і митрополит Київський Філарет покликані грати важливу роль у "вселенських контактах" і в "мирних наступах". Незаперечно, що існування великих і активних католицьких і православних українських церковних громад завдає їм винятково багато турботи. Більшу проблему становлять українські католики, бо вони дістають підтримку від папи Івана-Павла II та мають доступ до Радіо Ватикану. Але й православні українці, особливо в особі енергійного митрополита Мстислава, успішно використовують багато різних форумів в обороні вірних у Радянському Союзі та в піднесенні питання українського православ'я в міжнародних цер-

---

17. Roman Solchanyk, "Literature, History and Nationalities Policy in the Ukraine", *Radio Liberty Report* 318/82, 9 серпня 1982.

18. Повідомлення про плани Української Православної і Української Католицької Церков спільно відсвяткувати тисячоліття, видане 27 червня 1981, див. *The Ukrainian Quarterly*, осінь 1981, ч. 3, стор. 325.

ковних колах. На своїх виборах 1971 р. новий патріарх Московський проголосив своєю головною метою "возз'єднання" православних українців за кордоном зі своєю Церквою. І дійсно, визнання Москвою Російської православної греко-католицької митрополії в США та Канаді як Православної Церкви в Америці з чіткою метою об'єднання всіх православних вірних в Америці не можна розглядати окремо від плянів радянського уряду та московського патріархату підірвати українське православ'я за кордоном.¹⁹ Під час недавніх відвідин США митрополит Філарет, зіткнувшись з тисячами демонстрантів за права Української Православної та Української Католицької Церков, тим не менш безсоромно твердив, нібито всі українці бажують належати до Російської Православної Церкви.²⁰ Резолюція, яку недавно прийняв конгрес США, що закликає до релігійної свободи для Української Православної та Української Католицької Церков, незаперечно створює труднощі для Філарета та його зверхника патріарха Пимена.²¹ На жаль, дотепер багато західних радіостанцій, що пересилають інформацію про релігію та Службу Божу до СРСР, розглядали православ'я лише як російське явище за культурою та мовою, таким чином, позбавляючи українських православних та їхню Церкву будь-якої підтримки. В наслідок цього Українська Православна Церква Канади розпочала свої власні радіопередавання.

Занадто часто, розглядаючи проблеми релігії в СРСР, забувають про українське православ'я та про українських вірних.

---

19. Я розглядаю цю делікатну проблему у статті "Ukrainian Orthodox Churches...", стор. 22-24.

20. Про ствердження Філарета та інформації про демонстрації проти нього див. *The Ukrainian Quarterly*, весна 1975, ч. 1, стор. 103-107.

21. Повний текст Конгресового протоколу сенату, ч. 18 (27 квітня 1981) і Конгресового протоколу Палати представників, ч. 123 (1 травня 1981), які включають артикули:

1. "Звернутися до уряду Союзу Радянських Соціалістичних Республік із закликом дозволити конкретне відновлення Української Православної та Католицької Церков та інших незалежних релігій у найбільшій неросійській країні, як у Союзі Радянських Соціалістичних Республік, так і в Східній Європі. [...]

3. Звернути увагу всіх національних і міжнародних релігійних рад на природу цього Сталінового злочину та доведеного порушення основних прав людини, з відповідним до них закликом використати залежні від них засоби для досягнення мети цієї резолюції", див. Lev E. Dobriansky, *The Ukrainian Quarterly*, зима 1982, ч. 4, стор. 353-370.

Безперечно вони "ускладнюють" питання захисту Церков і вірних, але, якщо їх ігнорувати, це спотворить наше розуміння становища релігії та підірве позицію українського православ'я. Ворожість, яку багато російських православних провідників і вірних чи то контрольованого радянською владою московського патріархату, чи то підпільного російського православного руху, чи то емігрантських Церков, виявило до прагнень українців повернути собі права мати свою власну Православну Церкву, послаблює становище всіх вірних у Радянському Союзі та грає на руку комуністичному режимові. Православні українці змушені дивитися на Російську Православну Церкву з підозрою, як на свого давнього гонителя ще перед радянським режимом. Ось що пише про це визначний дослідник українського православ'я Богдан Боцюрків:

Коли Друга світова війна внесла кардинальні зміни в Сталінову політику в питаннях релігії, забезпечивши Російську Православну Церкву новим контрактом на існування, останній був безсовісно використаний як знаряддя для радянзації та русифікації православних українців та українців-католиків. Як у світській площині, так і в релігійному житті саме поняття "українізації", вже не кажучи про незалежність, прийняло "націоналістичне" та "підривне" осмислення. Але за фасадом "монопітної єдності" режиму та Російської Церкви українізація залишається дуже життєдайним, хоч придушеним ідеалом і нездійсненим народним прагненням.²²

Переклад з англійської

---

22. B. Bociurkiw, "Ukrainization Movements within the Russian Orthodox Church and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. II-IV (1979-1980), стор. 111.

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА 1920-ИХ РОКІВ: МОНАРХІЗМ, НАЦІОНАЛІЗМ, НАЦІОНАЛ-КОМУНІЗМ

Тарас Гунчак

Завданням цієї короткої статті є дати загальний огляд головних думок В'ячеслава Липинського, Дмитра Донцова і Миколи Хвильового, які лягли в основу їхніх ідеологій або їхніх світоглядів, т. зв. монархізму, чинного (інтегрального) націоналізму і націонал-комунізму. Звичайно, генези кожної з цих ідеологій можна дошукуватися вже раніше, однак, як заокруглена система, як цілість, вони з'являються (головно монархізм і націоналізм) у 1920-их роках.

Деяко проблематичнішим є питання націонал-комунізму, який не дістав свого остаточного оформлення як ідеологія. Правда, вже перед двадцятими роками були деякі прояви українського націонал-комунізму, що означає, що українці старалися пристосувати ідеологію комунізму до українських національних потреб. До таких ранніх націонал-комуністів можна б, мабуть, зарахувати Сергія Мазлаха і Василя Шахрая, які в книжці *До хвилі*, що вийшла в серпні 1919 р., протестували проти політики російського більшовицького імперіялізму на Україні, заступаючи думку, що комунізм перемаже на Україні тільки тоді, коли Україна стане самостійною.

До передвісників націонал-комунізму треба зарахувати також "боротьбістів", які від 1918 р. боролися за комуністичну владу на Україні, що мала б бути витвором українського народу, перед яким відповідала б. Інакше кажучи, це були національно свідомі українські комуністи. Після перемоги комунізму українські комуністи О. Шумський, Г. Гринько, М. Скрипник і інші практично впроваджували теорію націонал-комунізму в життя, здійснюючи політику українізації.

Хвильовий, як проникливий письменник, виходив далеко поза проблему зовнішнього вияву українства — він схоплював саму суть української дилеми. Про це пізніше.

Мабуть, буде до речі згадати, що, крім ідеологій монархізму, націоналізму і націонал-комунізму, українці, що перебували за кордоном, головно в Австрії і Чехо-Словаччині, і, ще важливіше, на Галичині і Волині, відновили після війни старі політичні партії, які стояли на демократичних засадах. Загалом можна ствердити, що вони не вносили нічого нового в українську політичну думку.

Коли говорити про обставини, в яких Липинський і Донцов

творили свої ідеї, доводиться ствердити, що творили вони їх в тіні програної війни за створення української держави. Обидва, як активні будівничі українського державного життя, глибоко пережили трагедію української невдачі, що, мабуть, підштовхнуло їх, як, зрештою, багатьох інших національно свідомих українців, до переоцінки подій Української Революції.

Посилювало ці процеси політичної інтроспекції й еміграційне життя з типовою безперспективною гризною різних політичних партій. В цій гризні часто загублювався сенс самого існування політичних партій. Також утиски, що їх застосовувала польська влада супроти українського населення на Галичині і Волині, загострювали політичні стосунки і ставили перед українською молоддю питання боротьби проти окупаційної влади, яка базувалася б на інших, радикальніших засадах.

Посилювали, врешті, потребу переоцінки українського політичного життя не тільки могутня хвиля націоналізму, який в повоєнній Європі став панівною політичною силою, прибираючи нові форми радикалізму чи винятковості, але також внутрішні процеси в Радянській Україні. Хвиля українізації, формальним ініціатором якої виступила комуністична партія, швидко просувалася в усі ділянки життя, набираючи форм майже стихійного розвитку. Цей непередбачений розвиток національного самовияву створював враження, що на Україні дійсно закладаються передумови, на яких можна будувати вільне національно-культурне, якщо вже не політичне, життя українського народу.

Візія служіння своєму народові на рідній землі, в рідному оточенні, полонила багатьох політичних емігрантів, які почали повертатися на Україну, а між ними й сам президент Української Народньої Республіки Михайло Грушевський. Це повело за собою переоцінку настанови до Радянської України багатьох українських інтелігентів, і то не тільки Східної України, але й мешканців Галичини й Волині. Наслідком цієї переоцінки постало радянофільство, яке грозило поширитися на ширші кола українського суспільства, головню на молодь.

У тій складній політичній ситуації, яка мала багато познак світоглядного хаосу, Липинський і Донцов виступили зі своїми розв'язками української дилеми та візією майбутнього. Загалом їхні розв'язки чи альтернативи до стану речей, який тоді існував, полягали у всеохопних системах вартостей або ідеологіях, які мали встановити ставлення українців до українців і до зовнішнього світу; в ширшому розумінні, для обидвох авторів ідеологія — це світогляд людини, що унапрямяє її діяльність як громадянина й члена даної нації. Отож, ідеологія чи світогляд, це не

тільки набір практичних принципів (set of operative principles), це рушійна життєва сила.

Коли говорити про Липинського і Донцова, які були без сумніву великими постатями українського політичного життя, треба звернути увагу на те, що як ідеологічні суперники, вони рівночасно і відрізнялися поглядами, й також були дуже подібними між собою. В своїх працях обидва мислителі піддають нищівній критиці демократію як ідеологію і політичну систему, в своїх висновках є глибоко переконаними традиціоналістами, пропагують волюнтаризм як рушійну силу в суспільно-політичному житті, а, в кінці, опрацьовують питання суспільно-політичної еліти й приходять до подібного висновку про провідну верству.

Ці великі подібності головних тез в Липинського і в Донцова приводять Василя Рудка (Р. Лісового), автора проникливої аналізи ОУН, до висновку, що "Донцов був живою і нерозлучною тінню Липинського... Липинський заважив вирішально на Донцова; він був першим і засадничим джерелом Донцовського націоналізму".¹

Щоб не забігати вперед, пригляньмося, в чому полягала суть ідеології Липинського, яку він виклав у *Листах до братів хліборобів*, що з'явилися від 1920 р. в періодичному збірнику *Хліборобська Україна*, а 1926 р. — окремою книжкою.

Коли проаналізувати всі тези й аргументи, що їх висуває Липинський, стає ясно, що для нього головним питанням є — як збудувати українську державу та українську націю. Свої висновки він бажає прищепити народові України як світогляд, завданням якого було б перетворити пасивний народ на політично активний організм.²

Писав Липинський свою працю в дуже тяжких обставинах, бо висував тези головню про створення спадкової монархії на Україні з гетьманом на чолі, які противилися духові часу й політичним обставинам. Про ті обставини ось що говорив Липинський:

Коли на Заході перемогла по світовій війні "подібна демократія" і настало там царство золота і хама; коли на Сході запанувала кочова, грабіжницька і руйницька орда; коли Батьківщина моя була "на твердо" поділена між ці два царства одного сатани — трудно було писати спокійно і "літературно" про монархізм, рицарство, осілу

---

1. Р. Лісовий, *Розлам в ОУН* (б. м., б. д.). Питання взаємин Липинського і Донцова, як також джерела їхніх теорій, доволі обширно опрацював Ісаак Мазепа в книжці *Підстави нашого відродження* (В-во "Прометей", 1949), стор. 34-118.

2. Вячеслав Липинський, *Листи до братів-хліборобів* (Відень, 1926), стор. XLIII.

продуктивну працю, про патріотизм, вірність, честь, любов християнську...³

Писання Липинського виявляють, що до нього закрадалися зневіра й сумнів у доцільності його праці. Можна б догадуватися, що саме в той час Липинський остаточно розпрощався з народництвом і демократизмом, які були джерелом його політичного світогляду до 1918 р. Це, однак, не перешкоджало Липинському запропонувати 1911 р. на нарадах українських патріотів-самостійників можливість української монархічної ідеї,⁴ бо вже тоді він мислив державними категоріями.

Поскільки держава була головним об'єктом в ідеології Липинського, він старався пояснити ролі соціальних верств у політичному житті народів. Це одне з кардинальних питань для Липинського, поскільки він узалежнює здібність до життя держави від форми її суспільної організації. Його основна теза, що державу можна будувати за ініціативою провідної верстви або аристократії, яка закоріненна в традиції та могла б повести за собою пасивну більшість.

На думку Липинського, тільки аристократія може мати моральний авторитет повести маси шляхом державного будівництва. "Без національної аристократії, — говорить Липинський, — без сильних і авторитетних провідників та організаторів нації в її тяжкій боротьбі за існування — немає і не може бути нації".⁵ Передумовою провідної ролі аристократії є її бажання, її воля влади, її готовість боротьби за неї; аристократія мусить бути, як каже Липинський, "стихійно імперіялістична".⁶

Цей гін до влади Липинський вважав внутрішньою силою, яку аристократія черпає зі "свого власного стихійного ірраціонального хотіння... Без цього хотіння до влади, до сили, до ризику, до самопожертви, до панування, — не може повстати серед нації національна аристократія".⁷

Цікаво згадати, що Липинський не дивився на аристократію як на замкнену суспільну верству або касту. На його думку, аристократія — це та активна меншість, яка приєднує до себе найкращих і найактивніших членів усіх клас. Вона якраз творить матеріальні й духові вартості, які стають власністю всього су-

3. Там таки, стор. XLV.

4. Ярослав Пеленський, "В'ячеслав Липинський", *Українська літературна газета*. Збірник 1956 (Мюнхен, 1957), стор. 202-203.

5. В. Липинський, стор. 137.

6. Там таки, стор. 362.

7. Там таки, стор. 137-138.

пільства, активізує й веде за собою суспільство, перетворюючи його в самосвідомий національний організм.

У дальшому в суспільно-політичній структурі Липинського політично-творчий елемент — це продуцент або той, хто особисто причиняється до розвитку економічного життя. В такій структурі, і Липинський це кількакратно наголошує, інтелігенція (як непродуцент) має обмежитися ролею посередника між суспільними класами на основі культурної та інтелектуальної праці. На думку Липинського, і це він напевно говорить з власного досвіду з часу Української Революції, — інтелігенція не повинна займатися творенням ідеологій, партійною роботою, будуванням і керуванням держави. Мабуть, не буде перебільшенням ствердити, що Липинський не був високої думки про інтелігенцію, хоч, пишучи свою працю, сам уже був тільки інтелігентом, не продуцентом.

Для недержавного народу, мабуть, найдивнішою конструкцією є висновки Липинського про націю та державу. В його системі передумовою побудови нації є створення держави, яка має об'єднати мешканців території в органічну цілість. Цей організм як витвір спільного життя та спільних інтересів витворює колективну свідомість і іраціональне бажання суспільного завершення у формі своєї власної нації. Передумовою цього завершення, одначе, є існування держави, поскільки, на думку Липинського, ідея і хотіння, кінцевою метою яких є створення нації, можуть реалізуватися тільки в матеріяльних формах держави⁸ На мою думку, тут Липинський попав в зачароване коло, з якого його ідеологія, мабуть, не змогла б вивести поневолений народ до самостійного існування.

Багато впливовішим ідеологом, ніж Липинський, був його ідейний суперник Донцов, писання якого творили призму, крізь яку бачили українське життя та зовнішній світ покоління 1920-их, 1930-их і 1940-их років.

На відміну від Липинського, в центрі уваги Донцова була нація, хоч кінцевою метою, як і Липинський, він вважав збудування української держави. Одначе, передумову для створення власної держави Донцов бачив у збудуванні української нації як самосвідомої суспільної, культурної і політичної одиниці. З думкою перетворити український народ у цьому напрямі він написав і видав в 1926 р. свою працю *Націоналізм*. Звичайно, багато з тих ідей, що їх Донцов виклав у своїй книжці, не були новими. Він вже раніше пропагував їх у журналі *Заграв* і в *Літературно-науко-*

---

8. Там таки, стор. 387.

вому віснику. Одначе, в книжці *Націоналізм* Донцов уперше виклав свої ідеї як ідеологічну цілість.

Цікаво, що Донцов розумів націоналізм не як систему вартостей, ідеологію чи, в кінці, як політичну програму. Він розглядав націоналізм як світогляд, що стимулює всі почини і встановлює взаємопов'язання зо всіма проектами зовнішнього світу. Щоб поширити й зміцнити націоналістичний світогляд в українському народі, потрібно було, на думку Донцова, перетворити українця на людину, яка горіла б майже релігійною любов'ю до своєї нації, яка б у своїй одержимості позбулася моралі "міщанина-буржуа" й прийняла "аморальність людини чину", що признає моральним і етичним тільки те, що зміцнює силу нації й забезпечує її зростання. Така, можна б сказати, нова людина, на думку Донцова, мусіла б глибинно відчувати потребу волі до життя й до влади. У волі Донцов бачить початки всіх здорових людських поривів, це "вічний невсипущий гін", який перетворює людину та ідеї.⁹

Проголошуючи вольовий аспект людської психіки, Донцов підніс до рівня чесноти іраціоналізм, експансію, насильство і фанатизм. Взагалі можна твердити, що поняття волі, в протипагу до інтелекту, є основним питанням чи центральною тезою ідеології чинного або інтегрального націоналізму Донцова з його ніцшеанським "Wille zur Macht". Звичайно для Донцова воля до влади — це не відокремлене почуття людської психіки, а, радше, складова частина волі до життя, що виявляється в бажанні зберегти свій рід, а в переносному значенні зберегти свою націю. В рамках ідей Донцова інтелект був тільки напрямним чинником в житті людини, людини і народу, тоді коли воля, з її виявами самолюбства, ненависти, любови, поривів і прагнення до підбою, є тими рушіями, що оживляють світ. Донцов каже, що —

Вся отже збірна філософія гуртової одиниці (а в першій лінії нації) повинна бути збудована не на відірваних засадах логіки, лише на ... волі до життя, без санкцій, без оправдання, ні умотивовання, яку не тільки що не треба ... гамувати, але навпаки, плекати і розвивати, бо з нею живе і вмирає нація.¹⁰

Розвиваючи цю думку, Донцов приходить до висновку, що життя — це боротьба, в якій панує закон соціального дарвінізму (Survival of the Fittest) або виживання найпристосованіших. Це стосується і до цілих націй — сильніші нації повинні перемогти слабших і накинати їм свій спосіб життя.

9. Д. Донцов, *Націоналізм* (Львів, 1926), стор. 160-161.

10. Там таки, стор. 164-165.

Дуже важливою тезою в ідеології Донцова є поняття "творчого насильства та ініціативної меншости як порядкуючих сил". Аналізуючи цей аспект чинного націоналізму, Михайло Сосновський, автор знаменитої монографії про Донцова, говорить так: "Формуючи засади своєї ідеології, Донцов відкинув ідеї демократії, лібералізму, гуманізму й соціалізму. Натомість, як основу політично-суспільної організації нації, він висунув засаду «ініціативної меншости», тобто групи людей ... яка шукала влади...".¹¹

Правду сказавши, Донцов щойно пізніше з'ясував засади "ініціативної меншости"; в книжці *Націоналізм* він обмежився кількома загальниками. Одначе, навіть з того видно, що "ініціативна меншість" мала бути тим активним чинником, в якому зароджується і який несе в собі національну ідею. Ініціативна меншість (еліта або аристократія Липинського) це, за словами Донцова, "група, яка формує неясну для «неусвідомленої» маси ідею, робить її приступною цій масі і, нарешті, мобілізує «народ» для боротьби за цю ідею".¹²

Щоб запевнити перемогу своїй ідеології, ініціативна меншість повинна використовувати "творче насильство". Звичайно, "творче насильство" однієї групи, т. зн. ініціативної меншости, над "неусвідомленими" масами в дійсності означало, що Донцов пропонував звести українську політику до авторитарної системи провідництва.

Політичним мислителем 1920-их років був Хвильовий, який, на відміну від Липинського і Донцова, не творив ідеології. Цього йому, зрештою, непотрібно було робити, поскільки як комуніст він уже мав свій світогляд чи систему вартостей. Тому зрозуміло, що всі зусилля Хвильового йшли на те, щоб надати своєму світоглядові, як і всій комуністичній Україні, національного змісту. Завдання було нелегким, поскільки впродовж століть в українців виробився комплекс рабства, а Україна стала звичайним географічним поняттям — вона перетворилася в провінцію Москви не тільки з географічного, але й з психологічного погляду.

Хвильовий добре розумів, що, щоб змінити цей сумний стан, треба переродити українця так, щоб він став самосвідомою одиницею. Треба було, як казав Хвильовий, позбутися рабської психіки і змінити плаксиву "хохлацьку розляпаність і сахаринну сахаринність, що породжували до цього часу тільки безвольних людей, які вміли говорити прекрасні слова, але ніколи не були людьми

---

11. Михайло Сосновський, *Дмитро Донцов: політичний портрет* (Торонто, 1973), стор. 282.

12. Д. Донцов, стор. 210-215.

діла... яким досить одного сумного слова, щоб із них вже потік солоденький сік слабодухости".¹³ Тому в *Вальдшнепах* чи памфлетах Хвильовий проповідує вольовість і "мужність", щоб довести справу до кінця. "Тільки цим шляхом, — писав Хвильовий, — ми дійдемо «електридів комунізму», тільки на цьому шляху ми зможемо виховати нашу розляпану хохлацьку психіку і перебороти її рабську природу й тільки на цьому відкриємо в своїй історії нову й блискучу сторінку".

Як бачимо, Хвильовий турбувався не малими речами — він турбувався душею українського народу, на якій довголітня неволя залишила свою чітку пляму. Щоб визволити українську людину і українську культуру від намулу рабства і позадництва, Хвильовий протиставив ідеал європейської людини, людини громадянина, творця культурних, суспільних і політичних вартостей та рушія історії, — провінціялові, який може піднятися тільки до рівня просвітанщини.

Для Хвильового європейський громадянин з почуттям самопошани й самоствердження є витвором багатьох століть і багатьох кляс, а значить він є власністю всіх кляс. Хвильовий пише:

Цей клясичний тип ми мислимо в перманентній інтелектуальній, вольовій ... динаміці. Це — європейський інтелігент у найкращому розумінні цього слова. Це, коли хочете, знайомий нам чорнокнижник із Вюртембергу, що показав нам ґрандіозну цивілізацію і відкрив перед нами безмежні перспективи. Це — доктор Фавст, коли розуміти його як допитливий людський дух.¹⁴

Закінчує Хвильовий цю думку ствердженням, що "доктор із Вюртембергу безсмертний, поки існують сильні здорові люди".¹⁵

Було природно, що, керуючися такими принципами, Хвильовий закликав українців орієнтуватися на культурні процеси Європи, а не на Росію, за його словами, прийшов кінець не тільки "малоросійщині, українофільству й просвітанству, але й задрипанському москвофільству". Гаслом або закликом Хвильового було "Дайош культурний ренесанс!"¹⁶

Похідною цих думок Хвильового була потреба творення національної культури та боротьби двох культур — російської і української, що він уважав логічним наслідком соціальних процесів, що їх викликав НЕП.

---

13. Микола Хвильовий, *Твори в п'ятьох томах*, 4 (Балтімор, 1983), стор. 341.

14. Там таки, стор. 342.

15. Там таки, стор. 173.

16. Там таки, стор. 317.

На думку Хвильового, українське суспільство, яке створило передумови для самостійного економічного та інтелектуального розвитку, не погодиться на панівне становище російської культури. Тому в цій ситуації українська інтелігенція повинна негайно стати на бік активного, молодого українського суспільства, яке репрезентує не тільки селянина, але вже й робітника, й тим назавжди покінчить з контрреволюційною ідеєю будувати на Україні російську культуру. "Цим, — говорив Хвильовий, — прискоримо серед українського суспільства новий ідеологічний відрив на наш бік".¹⁷

Цей "ідеологічний відрив" означав для Хвильового створення світогляду свідомого українця, який не був би епігоном культури Москви, але який творив би свої власні вартості, черпаючи рівночасно з багатющої скарбниці західноєвропейської культури. Отже, майбутнє України треба було шукати в Європі, а не в Москві.

Узагальнюючи, можна твердити, що літературна дискусія, яка почалася в квітні 1925 р., невдовзі перейшла на ідеологічно-політичну проблематику. Такий хід подій, мабуть, був нормальним, поскільки для Хвильового літературно-культурні процеси перетиналися з політичними процесами й тому боротьба за усамостійнення української культури вела його на самостійницькі політичні позиції. В тому якраз сама суть речі його націонал-комунізму.

Поєднання Хвильовим економічних, культурних і політичних чинників в національно-творчий організм, дуже виразно зформульоване в памфлеті "Апологети писаризму", в тринадцятому розділі п. н. "Московські задріпанки". Хвильовий писав:

Українська економіка — це російська економіка і не може бути такою хоч би тому, що оскільки українська культура, виростаючи із своєї економіки, зворотно впливає на останню, остільки і наша економіка набирає специфічних форм і характеру. Словом Союз все таки залишиться Союзом, і Україна є самостійна одиниця. ... Ми під впливом своєї економіки прикладаємо до нашої літератури не "слов'янофільську теорію самобутности", а теорію комуністичної самостійности... Росія ж самостійна держава? Самостійна! Ну, так і ми самостійна.¹⁸

З цитати ясно, що Хвильовий не тільки поборник української культурної окремішності — він самостійник-державник. Свою позицію він ще виразніше доводить в памфлеті "Україна чи Мало-

---

17. Там таки, стор. 415.

18. Там таки, стор. 315.

росія?”, який був заборонений цензурою. Але навіть з тих уривків, що ми їх навели, ясно, що Хвильовий бачив Україну як самостійну державу, а не колонію Москви.

Закінчуючи цей короткий нарис провідних ідей Липинського, Донцова і Хвильового, можна зробити такі загальні висновки:

1. Ідеологія "трудової монархії" Липинського була безперспективною. Її суспільно-політична програма не відповідала ані духові часу, ані психологічним потребам 1920-их і пізніших років. Через це монархізм Липинського, як ідеологія, майже не мав жадного впливу на розвиток українського політичного життя.

2. Українізація і початки культурного відродження, які, Хвильовий сподівався, причинятимуться до усамостійнення українського життя в найширшому розумінні цього слова, були жорстоко припинені. Переживаючи трагедію штучного голоду на Україні і зраду його візії відродженої України, з її власним шляхом розвитку суспільного життя, Хвильовий покінчив самогубством.

3. Ідеологія "чинного націоналізму", на якій відчувався подих сильних рухів інтегрального націоналізму Італії і Німеччини, стала частиною політичного світогляду українців, головню 1920-их, 1930-их і 1940-их років. Вплив цієї ідеології відчувається в українському громадському житті в діяспорі по сьогоднішній день.

УКРАЇНЦІ В СТЕПОВИХ ПРОВІНЦІЯХ ЇХНІ ПОТРЕБИ, ПРАГНЕННЯ Й НАПРЯМИ В МАЙБУТНЬОМУ

Манолій Лупул

Від часу великих нарад, що відбувалися в Саскатуні (Саскачеван, Канада) під час Першої світової війни, не було нагоди для українців різних релігійних та ідеологічних переконань з'їхатися з усіх степових провінцій, щоб обговорювати своє майбутнє, як колись на старовинних вічах чи радах. Отже, переживаємо справді історичні хвилини, й добре, що ми так збираємося. Ми вже довго живемо в преріях — до столітньої річниці нашого степового канадського життя лишилося лише сім років. За ті роки українці причинилися важкою працею до розвитку не тільки всіх трьох степових провінцій, але й багатьох інших, і сьогодні нас визнають одним із партнерів у Західній Канаді, одним з народів-засновників заходу. В цих конференціях беруть участь особи, прапрадіди яких з України поховані в степовій землі в таких місцевостях, як Прут, Згода, Вільна, Слава, Мирнам, Борівці в Алберті; Запороже, Січ, Мазела, Рак, Ланівці, Дністер у Саскачевані; Сеньків, Роса, Зелена, Україна, Ольга, Комарно в Манітобі.

Для більшості українців у степових провінціях життя ніколи не було легким. Це життя було повне боротьби з труднощами, передусім у піонерський період, політичного підозріння й непевності під час Першої світової війни й після неї, коли українці зазнали інтернування, позбавлення громадських прав, таврування української мови як ворожої, двомовну пресу (одна колонка по-українському, друга по-англійському), поголоски про конфіскацію землі й навіть виселення, а після цього всього — жаклива Велика депресія 1930-их років. На додаток, наставлення панівного населення в усі ті роки було загалом вороже. Це був жакливий період пристосування до англійського світу, коли тисячі українських канадців першого й другого покоління міняли собі пріз-

---

Головна доповідь, яку виголосив Манолій Лупул, директор Канадського інституту українських студій при Албертському університеті, на конференціях в Алберті (Едмонтон, 12 жовтня 1984), і Саскачевані (Саскатун, 3 листопада 1984), присвячених потребам українців 21 століття.

вища, а тоді звичайно відпадали від організованої української громади, щоб утекти від почуття неповноцінності, почуття, до якого долучувалися лють, біль і провинність, яких ціле життя не можна було позбутися. Тоді українці самі робили все, що потрібно, щоб зберегти свої цінності, включно з культурним життям. До уряду не зверталися; вони звичайно навіть боялися уряду й не довіряли його установам і урядовцям.

Можна б сказати, що українці зайняли належне місце в Канаді аж після Другої світової війни, коли вони знов доказали свою вірність і любов до Канади активним вступом до війська, побільшеними закупками військових облігацій і жертвами на Червоний хрест. Останніми роками, коли багатокультурне оточення нарешті міняє свої цінності, наставлення й погляди на людей, відродилося зацікавлення справами, які традиційно хвилювали лише аристократичні середовища: походження, коріння, родовід. До Канадського інституту українських студій напливає безліч замовлень на дослідний звіт *Sources for Researching Ukrainian Family History* (Джерела для дослідження історії українських родин), який виготовили Іван-Павло Хімка і Франсіс Свиріпа. Сьогодні стало цілком нормальним визнавати своє українське походження, навіть українство, хоч у четвертому поколінні, і це найкраще відчувають діти, що ходять до англо-українських двокультурних і дво- чи тримовних шкіл у Західній Канаді.

Двокультурні й дво- чи тримовні програми — природний наслідок офіційної політики двомовності (англійської і французької), але також і багатокультурності Канади, і ці конференції відбуваються частинно через тих самих дітей-школярів, яких 1.500 в Алберті, 200 в Саскачевані та ще 1.000 в Манітобі. І тому нам треба тепер задуматися над тим, чи ми маємо такі установи й програми в ширшій українській громаді степових провінцій, які задовольнили б культурні та товариські потреби тих дітей, коли вони закінчать своє навчання й почнуть шукати організаційного дому в українській громаді Канади.

Але чому, можна спитати, звертаємо увагу тільки на степові провінції? Там знаходиться найбільше скупчення українців. Майже 60% канадців українського походження живуть у степах і ця спільнота становить 8% усього населення степів. Понад 90% із них народилися в Канаді. У важкій праці вони відбули свої роки навчання, працюючи в шахтах, на залізниці, на будові й на заводах, ставши тепер поважними підприємцями, спеціалістами різними професій та державними урядовцями. Нині вони ефективні та щораз помітніші представники середньої класи. Завдяки їм, коли мова йде про мешканців Едмонтону, Саскатуну чи Вінніпегу, обов'язково згадують українців, щоб показати, які багатокультурні ті

міста. Українці — визнані провідники багатокультурного руху, дехто навіть сказав би, що вони відкрили багатокультурність як окреслення канадської національної тотожності.

Але чому ж українці такі помітні? Чому вони так пристрасно борються за багатокультурність? Чому вони такі голосні, такі "пискати", як хтось сказав би, такі "гомінкі", як інші сказали б, а про не одного федерального чи провінційного міністра сказали б, що він "докучливий"? Справді, навіщо стільки шуму? Чому кожне покоління так настирливо наполягає на своєму? Чому ж ті українці не можуть бути такими, як інші члени етнічних груп? Чому ж вони не зникнуть тихенько? Не одному то було б дуже до вподоби. Але, на мою думку, більшість з вас знає відповідь. Через свою трагічну долю українці поважно турбуються політикою у справах мови, культури й освіти. Навіть коли не дивитися на їхню не раз гірку боротьбу за визнання в Новому світі, українцям віддавна грозить русифікація в Радянському Союзі, а через англо-американізацію в Канаді їхня етнічна тотожність дуже zagrożена. Не раз їм здається, що вони ніби zagrożена порода, що бореться за своє існування. Це, як виглядає, тепер розуміє більшість впливових людей у Канаді. Але вони не розуміють, що українці потребують подібної уваги й розуміння, якої дотепер надавали тільки канадським автохтонам, франкоканадцям, а останніми роками, помітним меншостям Канади.

Хоч з цієї конференції напевно виринуть різні напрямні та програми, федеральні й провінційні урядові чинники мусять усвідомити собі, що, оскільки українська культура zagrożена на своїй батьківщині, тому в Канаді треба робити окремі заходи, щоб протидіяти важкому політичному й культурному становищу zagrożеного народу, що живе на відстані півсвіту від степового Заходу. Естонці, лотиші й литовці знаходяться в подібному становищі й вимагають подібної уваги. Всі вони жертви російського імперіалізму й холодної війни; ні одна, ні друга zagrożа не зникне в найближчому майбутньому. Це, треба підкреслити, не якийсь прояв егоїстичного "я також", коли йде мова про франкоканадців чи когось з іншої спільноти. Це окремий людський вчинок, що впливає з нелюдяної ситуації в Східній Європі. Це — не вирішення якогось рівного від інших; це особливе розуміння культурних, мовних і педагогічних потреб громади, яка, не через свою вину, стала нерівною у порівнянні з іншими. Українці попросту не мають такого доступу до батьківщини своїх предків, як члени інших груп у Канаді.

Тому через своє невідрадне становище українці так поважно займаються політикою у справах мови, культури й освіти, державною політикою багатокультурності. Звичайно, це не означає, що

всі, що займаються українськими танцями чи ходять до українських двокультурних та дво- чи тримовних клас, усвідомлюють собі це важке становище. На участь у таких заняттях може бути чимало особистих чи родинних причин. Але коли глибше пірнути в ті справи, виявиться, що остаточною причиною збереження такого рівня української культури (а можна б додати, української ревності) є почуття подвійної трагедії: ворожість, упередження й дискримінація, якої вони зазнали колись у Канаді (згадати б лише Ку-клукс-клан, що нападав передусім на католиків, без розбору чи грецького чи римського обряду, та на східних європейців під кінець 1920-их років, зокрема в Саскачевані), або політичне, суспільне й культурне переслідування українців на своїй батьківщині; можливо, що обидва чинники грають однакову роль. Тому така людина займається багатокультурністю, щоб забезпечити свою спадщину, щоб якнайбільше захистити свої культурні надбання. Багатьох інших приваблює краса тієї традиції чи фізична краса (в танцях), чи приємність, яку можна зробити дідові. Але ця культурна спадщина — живуча сила, що вижила й процвіла великою мірою тому, що її висміювали, легковажили чи цілком придушували донебудь в інші часи.

З цієї потреби визнати особливо важке політичне та культурне становище українських канадців випливають дві дальші основні потреби. Поперше, відповідним додатком до Канадської хартії прав і свобод у новій конституції Канади було б зміцнення основи інших мов, таких, як наприклад, української, для культурних потреб. Тому до 23 статті хартії треба додати статтю "Права навчання мовами меншостей":

Діти громадян Канади мають отримати початкову й середню освіту мовою більшості населення провінції, в якій вони проживають і, на виразне бажання батьків, такою іншою мовою (такими іншими мовами) у будь-якій окрузі провінції, де проживає кількість дітей таких громадян, достатня для того, щоб на їхнє навчання були виділені кошти з громадських фондів на навчання мовою меншости в тій провінції.

У багатокультурному суспільстві кожна особа мусить мати *законом* забезпечену можливість вивчити такі мови, які їй потрібно не тільки для спілкування, але й для культурних потреб. Щонебудь інше в освіті на провінційному рівні — це лише толерування, а меншості не толерування бажують, а поваги, побудованої на визнанні. Меншості також хочуть відчувати, що вони інтегральна частина спільноти, й не можна цього краще визнати, як правовим забезпеченням їхніх потреб у конституції держави. Якщо франко-канадці чогось нас навчили, то напевно цього. Провінція, що вважає себе багатокультурною, має моральний обов'язок ви-

магати такий додаток до конституції, а коли це неможливо, то повинна принаймні відповідно змінити своє шкільне законодавство, щоб заповнити ці права.

Третя й остання основна потреба, про яку я хочу тут згадати, це виділення багатокультурними аґентствами федерального й провінційних урядів постійних фондів на розвиток груп чи громад. Українська громада роками виявляє волю на дальше існування, але якщо вона має дати своїй молоді привабливі зайняття або поліпшити якість тих зайнять, що вже існують, щоб зацікавити молодь, то вона мусить підвищити професійний рівень таких зайнять. З наших сесій вийде чимало пропозицій Комітетові Українців Канади та його програмовому відділенню Комітетові розвитку української суспільності. Якщо ми не матимемо відповідних працівників, обладнання та добрих канцелярій, ці рекомендації, як і рекомендації численних конференцій і конгресів у минулому, будуть мертвороджені. Вони нас нікуди не запровадять. Не можемо недоцінювати добровільців, але нам треба постійних професійних працівників, таких як ті, що зорганізували цю конференцію, щоб заповнити тяглість праці добровільців. Без членів організації професіоналістів-підприємців не було б Українського музею Канади в Саскатуні, не було б Канадського інституту українських студій при Албертському університеті, не було б української дво- чи тримовної програми навчання в трьох степових провінціях, не було б Села спадщини української культури в Алберті, чи Села "Україна", яке розвивається під доглядом професіоналістів у Дафіні (Манітоба). А якість танцювальних ансамблів "Євшан" (в Саскатуні), чи "Шумка" (в Едмонтоні), чи Хору імени О. Кошиця (у Вінніпезі) чи едмонтонського тижневика *Українські вісті* не була б на нинішньому рівні, без того професійного підходу, який відчувається в їхній праці.

Не треба бути ясновидцем, щоб провістити, що ще задовго перед початком 21 ст. центральна організація української спільноти в степових провінціях Комітет Українців Канади втратить усяке значення, якщо не нав'яжеться гармонійна співпраця між ним та провідниками головних секторів громади — мистецтва, освіти, архівів і музеїв, засобів спілкування, суспільної служби, фінансових установ і фондаций, молоді та молодіжно-розважальних організацій. Найбільша слабкість нинішньої громади полягає в тому, що політична праця відділена від культурної. Їх треба поєднати через Комітет розвитку української суспільності або якусь подібну установу, щоб заповнити відповідні фонди на ту роботу, яка на те найбільше заслуговує. Вся можлива єдність, координація та добра воля нам не допоможуть без потрібної підбудови, яка виконуватиме чи пильнуватиме рішення заанга-

жованих добровільців, з яких складається організація організацій чи її численні комітети.

У кожній степовій провінції відчувається гостра потреба мати кількох культурних працівників-“активізаторів” у терені. Немає значення, як їх назвемо. Та перед ними незвичайно відповідальна праця, а саме організування на кошт провінційних урядів англо-українських двокультурних клас у — публічних та сепаратних — шкільних системах для виховання тримовних осіб, що володіють англійською, українською і французькою мовами. Не можна думати про щонебудь важливіше, якщо йдеться про справді змістовну політику “багатокультурности в двомовних рамках”. Нема нічого важливішого, якщо українська спільнота в степових провінціях має продовжувати своє існування.

На наше щастя в кожній провінції маємо модель праці, який побудували франкоканадці після 1970-их років у організації Федерація франкофонів поза Квебеком, що має свою централю в Оттаві. На її чолі стоять спеціалісти різних професій (що в більшості працюють на повний час), що мають кваліфікації громадських працівників, учителів, суспільних працівників, спеціалістів громадських зв'язків та комерційних адміністраторів. Розвиваються зв'язки між франкомовною та українською громадами, зокрема в степових провінціях, після жажливої й прикрої мовної кризи, що виникла в Манітобі літом і осінню 1983 р. Франкофони розуміють подібність наших інтересів, наші особливі обставини, ми зробили на них сильне враження завзятістю, з якою українська мова вивчається як мова культури, а французька — як друга мова спілкування від 4 класу. Франкофони також зазнали “пологових болів” розвитку спільноти й можуть добре розуміти, які питання хвилюють учасників цих конференцій. Ніколи не було легко допомагати спільноті формулювати свої бажання чи інтереси ефективніше. Але тому що провінційні бюро франкофонів знаходяться у руках відданих спеціалістів у професіях, франкофони втримують зв'язок із своїми громадами і можуть чітко висловити свої домагання. Правда, завдяки Квебекові офіційне становище франкофонів на заході Канади куди інакше, ніж українців. Але вони не менш загрожені асиміляцією, ніж ми. Їхні турботи над культурою, мовою та освітою тотожні з нашими, бо франкофони, як і українці, зазнають постійної асиміляції, й навіть у франкомовних домах існує загроза втрати мови. Перепис населення 1981 р. виявив, що в преріях 7.550 франкоканадців перестали вживати французьку мову вдома; різниця лише в тому, що число українців, що перестали вживати свою мову, було в п'ять разів більше (35.110 осіб).

Отже, коли франкоканадці також стоять перед загрозою, не зважаючи на клопотання й зацікавлення федерального уряду,

настала пора, щоб Комітет Українців Канади, по можливості на спілку з франкоканадцями (та іншими зацікавленими етнічно-культурними групами), вимагав від міністрів культури урядів степових провінцій та федерального міністра у справах багатокультурності, щоб вони розвинули сильні програми розвитку спільнот чи груп. Провінційні та федеральний уряди вже давно повинні були виділити постійні фонди на етнокультурну працю. Етнокультурним організаціям належаться такі фонди. Вони працювали, не зважаючи на великі перешкоди. До недавнього впровадження політики багатокультурності на такі товариства загалом дивилися як на не дуже важливі, дивацькі, майже неканадські організації на периферії канадського суспільства. Але не можна забувати про те, що саме в мурах тих організацій з дуже скромними засобами виховувалися ті двокультурні особи, що розпочали багатокультурний рух.

Нині, як ми всі знаємо, Канада високо цінить багатокультурність, нашу спільну культурну багатогранність. Це велика перевага; ми всі погоджуємося в цьому. Ми всі вислухали похвали й лестощі, якими нас наділяли за збереження й утримування нашої культурної спадщини, і напевно взяли свій реванш. Ми бачили під час останніх федеральних виборів, як усі три політичні партії ефективно використовували похвалу й лестощі. Багатокультурну дійсність Канади добре показано під час недавніх відвідин папи й королеви Єлисавети. Але чи можна справді думати, що продемонстрована, наприклад, українська культура просто сама виникла, що вона росте неначе на дереві і її можна зірвати, коли тільки треба? Якщо багатокультурність справді така інтегральна частина канадської тотожності, як це багато хто каже, то чи не пора, щоб організаційна й культурна основа, в якій приміщується, розвивається й плекається ця культурна спадщина, утримувалася чимось більшим, ніж гарними словами, приватними фондами та працею добровільців? Протягом останніх десяти років українці в степових провінціях, з урядовою допомогою, старалися поставити етнокультурну діяльність у певних ділянках на освічену, фахову основу, і нині ми бачимо наслідки в українських двокультурних і дво/тримовних клясах, Українському музеї Канади, Селі спадщини української культури та Канадському інституті українських студій. Тепер треба зробити дальший крок і придивитися, як добре самі організації працюють та як допомогти добровільцям працювати ще краще з урядовою допомогою.

Влада, що зробить цей важливий наступний крок, матиме поважні користі. Наприклад, міністри урядів та їхні урядові працівники зможуть зрозуміти, що подаватимуть фонди справді на громадські потреби, які намічено за порядком черговості на таких

конференціях як ця. Цю конференцію організували добровільці за допомогою повноштатних працівників, і їм оплачено з державних фондів. Це, розуміється, не виключило б виділення окремих фондів на той чи той проект, але політичні чинники могли б періодично оцінювати потреби через такі конференції як сьогоднішня, що можуть стати мірилом найпотрібніших проектів, можуть усунути непотрібне дублювання, а понад усе, дозволять спільноті розвинути свою базу. Ми не бажаємо, щоб етнокультурні організації стали цілком залежними від уряду. Наше найвище прагнення — вплинути на уряд, щоб він виділив тимчасові фонди (на визначений час, наприклад, п'ять років), щоб спільнота могла скористатися розбудовою. Громада, що зазнала б користі від такої розбудови, напевно пізніше сама виділяла б фонди на дальше утримання тієї структури, чи з поміччю уряду, чи без неї.

Врешті, чи на добро, чи ні, в березні 1982 р. Комітет розвитку української суспільності степових провінцій розпочав рух, що завершився цими конференціями. Це — процес відновлення типології української візії. Це візія зрілої, загосподареної та дисциплінованої громади, що на спілку з урядом складає основи культурних установ та діяльності, що задовольняють потреби двокультурних та двомовних одиниць. Деякі з них уже живуть у домах для старших, а інші, куди молодші, не раз онуки тих старших громадян, записані в двокультурних і дво/тримовних клясах у провінційних (публічних/католицьких) школах. Керівництво цілості спочиває передусім у руках другого покоління, дітей (що тепер у розквіті життя) останньої хвилі українських імігрантів до Канади, або, відповідно до потреб, навіть у руках четвертого покоління — внуків вищезгаданих пра- (а навіть прапра-) дідів. Наша надія, наша велика надія, що вміле керівництво матиме можливість провадити далі культурною роботою в рамках народної програми, що вперше служитиме потребам усієї української спільноти. Щоб запевнити успіх, це керівництво потребуватиме піддержки й співпраці і спільноти, і уряду. Але понад усе вона вимагатиме раціонального підходу, а такий підхід не дасться легко. Та нам треба більшої раціональності, як і розуміння всіх рівнів уряду. Від цього залежить дальше існування української культурної громади в 21 ст. За останнє покоління іміграція з України змаліла до мінімуму і немає виглядів, що справи покращають у майбутньому. В таких обставинах треба дивитися на власні сили й на допомогу уряду, що гордиться канадською багатокультурною спадщиною. Сподіваємося, що в укладанні плянів на наступні сто років усюди пануватиме мудрість.

ГАЙНРІХ БЕЛЛЬ І ҐЕНЕРАЦІЯ ШІСТДЕСЯТНИКІВ

Анна-Гая Горбач

"Помер Гайнріх Белль, що так вступався за Василя Стуса і вже нема і Василя, що його так любив читати...". Ці слова близької мені людини з України, представниці генерації шістдесятників, навели мене на думку написати цей нарис, спробу оцінити місце Белля серед чужинецьких авторів, що стали доступні українському читачеві в Україні, і вказати на деякі, українському читачеві на Заході невідомі пов'язання цього видатного німецького письменника з деякими українськими авторами-шістдесятниками. Саме генерація шістдесятників, виростаючи в післясталінській ері, виховувалася вже в дещо ліберальнішій атмосфері, коли в перекладах на російську та українську мови ставали доступними твори західніх авторів. Те, що Белль належав до найпопулярніших і найчитаніших західньонімецьких авторів кінця 1950-1970-их років, пов'язане з тематикою його творів. Його друкували в Радянському Союзі ще й тоді, як чинуші від літератури почали поступово замикати вікна до Заходу.

Белль народився 21 грудня 1917 р. в Кельні й помер несподівано 16 липня 1985 р. після повернення з лікарні, де саме пройшов тяжку операцію.

Творчість Белля тісно пов'язана з післявоєнною Німеччиною, його вважали духовим представником і сумлінням цього нового державного витвору, що зветься Федеративною Республікою Німеччини. Від самого початку свого творчого шляху, яким вважається 1947 р., Белль старався в своїй прозі та есеях унапрямувати духове життя своєї країни в дусі гуманности, справжньої християнської любови, розуміння ближнього та толеранности. Глибоко релігійне довілля та католицький дім формували його замолоду й збудили в ньому вже рано опір тоталітарному нацистському режимові. Не менший вплив мали на його духовість післявоєнні пошуки тієї молодогої генерації, що вийшла живою з війни та руїни й почала задумуватися над жахливою спадщиною, що її залишив безвідповідальний режим. У перших оповіданнях тих років Белль передає внутрішні переживання зневірених вояків, що собі усвідомлюють нужду, що її приносить війна населенню, безнадійне становище бездомних, утікачів, жертв бомбардувань, вирваних з рідного ґрунту людей, і холод та байдужість тих німецьких дрібних міщан, яким доля посміхнулася, яким удалося врятувати свій плюшевий затишок. Це було великою мірою като-

лицьке довкілля його ж рідної Райнщини, що стало предметом його критики, бо він не знаходить там ні християнської любови до ближнього, ні людського розуміння довколишнього післявоєнного горя. Ця критика офіційного католицизму започаткувала довгу чергу конфліктів з Католицькою Церквою, з якої він згодом вийшов, але яка була в центрі його уваги все його життя, бо надто сильні вузли в'язали його духово з нею.

"Добродушний і сердитий, м'якосердний і надзвичайно радикальний" — так окреслила Белля в дискусії створеного нашвидкоруч телевізійного "круглого стола" в день його смерті, публіцистка Кароля Штерн, з якою Белль разом з Гюнтером Грассом створив *Л-76*, культурно-політичний журнал, який дискутував питання, що торкали проблему людських прав у Східній Європі та який друкував самвидавні твори.

Кінець війни і крах Німеччини, людські долі в цьому хаосі, все даліше затушовування неприємних проблем, втеча від голої правди у генерації "відбудовників" країни, верховодство доробкевичів, політичних кар'єристів, що з минулого не хочуть вчитися і своєю самовпевністю придушують голос сумління — ось тематика, якій Белль присвятив цілу низку оповідань, новель і повістей. Він не видумував історій, він їх ретельно збирав і записував, життя саме їх писало. Особливо критично почали до нього ставитися на початку 1970-их років, коли він висловлював неодноразово своє зрозуміння протесту молодшої генерації, що зорганізувалася в антипарламентську опозицію, а згодом розкопалася на різні ліві фракції, з анархістами включно. Белль заступав думку, що протест молодшої генерації виправданий, бо в Західній Німеччині запанували сильні консервативно-реставраційні угруповання, що непотрібно заганяють країну в безвихіддя внутрішньо-політичної конфронтації. Його симпатії до трагічної постаті Ульріке Майнгоф, що стала згодом керівником анархістської терористської групи, підтримка лівих пацифістських кіл і сильна критика правого сенсаційного журналізму ("Честь Катерини Блюм") викликали увагу, головню в консервативних колах, що Белль підриває західнонімецький суспільний устрій.

Всі ці сторони його діяльності, а також сильна суспільно-культурна критика "забріханого" міщанства, що виступає головню в його творах 1950-их та 1960-их років, відкрили йому як авторові двері до читачів у соціалістичних країнах, головню в Радянському Союзі. Його твори перекладали й видавали великими накладами російською, українською та іншими мовами СРСР, друкували в різних літературних журналах. Він належав до найчитаніших німецьких авторів, бо в його творах звучить сильна критика нацистської Німеччини та її духового упадку, що ще не викурився з

деяких закостенілих німецьких голів, критика дрібноміщанської ментальності, а також Католицької Церкви. В центрі уваги чиновників від літератури, що давали зелене світло перекладам його творів, були саме ці аспекти його оповідань і повістей. Не дійшло до їхньої свідомості, що Белль — одночасно апологет гуманності, справжньої демократії, противник всякого насильства над людиною, оборонець людської гідності й толерантності, повноправного громадянина, що повинен сам вирішувати за себе і відповідати за свої вчинки. І саме це тихе, але сильне річище внутрішніх, тільки уважному й чулому читачеві доступних моральних вартостей творчості Белля, було тим позитивним і міродайним впливом, яким його творчість позначилася на генерації шістдесятників, що після кількох десятиліть духової ізоляції країни могла знову мати доступ до лектури чужих, у першу чергу західних авторів. Під генерацією шістдесятників ми розуміємо не тільки письменників і митців, але куди більшу групу української інтелігенції, що усвідомлювала стан нації, боліла за неї й прагнула чимсь спричинитися до підвищення її культурного рівня. Лектура творів Белля безперечно допомогла збудити чутливість до незрілих і наболілих суспільно-політичних проблем, до зміцнення почуття людської гідності.

З деякими винятками можна зарахувати до шістдесятників і цілу плеяду перекладачів, що, почавши від половини 1950-их років, перекладали твори авторів сусідніх і західних народів на українську мову. Зрештою "шістдесятники" — це не тільки поняття генерації ровесників, його грані куди ширшого й глибшого масштабу. Проаналізувати вибір творів і їхнє місце в світовій літературі, що стали доступними українському читачеві в ті роки, це окрема вдячна тема обширної літературознавчої та соціологічної праці.

Коли восени 1971 р. з'явився на книжковому ринку, точніше на Франкфуртському книжковому ярмарку найновіший роман Белля *Груповий портрет з дамою* з тематикою антифашистського руху опору на ширшому європейському тлі, тоді авторка цих рядків вислала тількищо надрукований примірник цього твору до Києва. Переклад роману з'явився 1972 р. в чч. 5-7 журналу *Все-світ*, а в грудні 1972 р. Белль отримав за цей роман Нобелівську нагороду. Навіть газета *Франкфуртер альгемайне цайтунг* подала під кінець літа 1972 р. інформацію, що перший переклад роману Белля *Груповий портрет з дамою* на слов'янську мову був здійснений в Києві українською мовою. Однак, уже після 1972 р. прийшло з Москви розпорядження, що кожен чужий літературний твір, що з'являється в Радянському Союзі, повинен спершу бути надрукований російською мовою! І перекладна літера-

тура, як бачимо, може стати предметом культурної політики та національної дискримінації.

На Заході немало людей знають, що Белль допоміг О. Солженіцинові, Л. Копелеві та іншим російським, чеським чи польським письменникам, коли вони виїхали чи були видворені з своїх країн. Він допомагав матеріально, морально, але головно рекомендував їх видавництвам та редакціям впливових журналів, де вони могли друкуватися.

Однак, ледве чи хто знає, скільки Белль особисто втручався на захист переслідуваних письменників у соціалістичних країнах. Ще на початку 1970-их років він привозив зі своїх поїздок до Москви не тільки російський, але й український самвидав. Особливо цікавився він долею Стуса і коли надійшли в грудні 1984 р. тривожні вістки про стан його здоров'я в пермському таборі, він від імени німецької письменницької організації вислав телеграму до К. Черненка з проханням звільнити хворого українського поета. Телеграму підписали ще два інші відатні німецькі письменники: Зіґфрід Ленц та Ганс-Вернер Ріхтер.

Товариство "Орієнт-Окцидент", співзасновником якого був Белль, видало з приводу його смерти заяву, з якої ми хотіли б кілька уривків зацитувати, щоб краще унаочнити ту тиху працю цієї великої людини, що йшла також на користь нашої літератури.

Від довгих років він допомагав переслідуваним авторам зі Східної Європи, рекомендував їхні твори видавцям, писав вступні слова або рецензував їх. Він писав до міжнародних організацій і установ СРСР, Польщі та Чехо-Словаччини листи, в яких протестував проти переслідування авторів і підтримував письменників морально і матеріально. Завдяки Г. Беллеві чимало російських, польських, українських, чеських письменників стали відомі на Заході, що їх оберігло від ще більшого переслідування в їхніх країнах. Він був до свого останнього віддиху "друг безголосих і безборонних, що весь віддавався допомогивим старанням", — як висловився в прощальному слові Зіґфред Ленц. — Від Гайнріха Белля, — пишеться далі в заяві, — прийшли й перші поради щодо заснування організації Орієнт-Окцидент у серпні 1982 р. ... Як член президії, він брав у всьому, що ми плянували й робили, активну участь. Сприяння видання поезій українських ліриків (Іван Світличний, Євген Сверстюк, Василь Стус), романів Василя Гроссмана та С[емена] Ліпкіна, оповідань чеської письменниці Єви Крисоевої та румунського поета Нормана Манея без допомоги Белля [були б] неможливі. В рецензії на збірник оповідань чеських авторів *Знеславлені поети* писав Г. Белль у 1983 р.:

Хіба можна саме там, в ув'язненні та в стані переслідування розпізнавати, визначати й аналізувати проблеми, які стосуються й до нас і перед якими ми, однак, у своєму ситому

житті закриваємо очі? ... Друкарські машинки проти танків, кулеметів і армій стукачів? Таж з цього сміються могутні світу цього, що навіть папу Римського оцінюють на підставі його дивізій, що не існують. Або вони вже не сміються, коли бачать на власні очі, або їм доповідають про те, що можуть наробити друкарські машинки, олівці та кулькові ручки? Палення книжок, перешкоди в друкуванні книжок, вилучення книжок з бібліотек, заслання, ув'язнення, торттури, примусова госпіталізація в психіатричних лікарнях для всіх тих, що творять те, що російською мовою назвали "саміздатом", свідчать про те, що писемного слова *боятся*.

Якби Белль жив у соціялістичній країні, особливо в СРСР, він належав би там напевно до переслідуваних авторів, і тільки вільне західне суспільство забезпечило йому можливість бути голосним сумлінням порядности і чесности. Він вірив у те, що ув'язнені чи заслані й запроторені у психушки не гинуть безслідно, що вони залишають за собою спадкоємців, які переймуть з їхніх рук смолоскип щирого людського й поетичного слова та понесуть його в майбутність.

ІНТЕРВ'Ю З ЮРІЄМ ЛУЦЬКИМ

Провела Ліда Палій

Питання: Ви один з нечисленних повоєнних емігрантів, які прибули на цей континент вже з закінченою університетською освітою в англомовному світі. Ви провели воєнні роки на боці союзників, так би мовити, на другому боці фронту. Ви людина не обтяжена в минулому проблемами скитальства і пов'язаними з тим конфліктами та роздорами у нашому суспільстві. Тим самим, приїхавши до Канади, ви могли придивлятися з певної віддалі до здобутків та недоліків нашого емігрантського життя. Було б цікаво почути ваші думки на ту тему.

Відповідь: Мабуть, тому, що мій шлях на еміграції відрізнявся від шляху інших людей, і мої погляди на літературознавство й українську науку взагалі є дещо інші. Пройшовши добру школу в університетах Німеччини та Англії, я відчув у нашій науці брак безстороннього підходу до української культури і брак об'єктивних критеріїв. Тому я завжди старався додержуватися їх, а в цьому випадку, очевидно, можна накликати собі біди з українськими патріотами, які вважають, що є лише одна державницька течія в українській історії і що українська література, українське літературознавство мусять боронити українські національні ідеали. Може через те, що мій шлях на еміграції був інакший, я також інакше ставлюся до української громади, в якій я майже не беру участі. З українськими інституціями я маю завжди проблеми. Винятком, мабуть, була моя співпраця, ще з студентських часів, з УВАН у Нью-Йорку, коли я редагував англомовні Аналі. Опісля я часто спотикався на рідних порогах. Тому може краще не говорити про мою співпрацю в Канаді з Канадським інститутом в Едмонтоні чи навіть з *Енциклопедією українознавства*, які не були дуже успішними. Я б сказав, що я далі почуваю себе краще в англомовному середовищі, що мені дає певну відстань і певну об'єктивність в оцінці нашого українського життя. У нас прийнято звичайно говорити про досягнення. Куди не глянеш в українській пресі, всюди досягнення: з'їзди, конгреси, конференції, доповіді, публікації. Однак, на мою думку, серед них є мало справжніх досягнень. Я якраз свідомий недоліків і невдач, зокрема в ділянці, з якою я найкраще ознайомлений, в українській науці. У нас у

Інтерв'ю проведене 21 листопада 1984 р. в Торонто.

Канаді з нею не так то добре, хоч існують інститути, катедри, і українознавство є дуже поширене. Я тут говорю про якість, не про кількість.

П.: Чи ви можете тепер з перспективи часу сказати дещо про свій досвід як викладача української літератури Торонтського університету?

В.: Я вважаю, що ми, канадці, є позаду Гарварду, де є справді великі наукові здобутки. Гадаю, що вони тут в Канаді є другорядні тому, що ми є частиною канадської провінціяльності. Не зважаючи на новий канадський націоналізм, Канада є далі економічною та культурною провінцією Америки. Головна її відсталість у її вищому світі. Про занепад канадських університетів нарешті починають писати навіть цікаві книжки. І все це відбивається на українознавстві в Канаді. Не можна заперечувати, що українське культурне життя в Канаді інтенсивно розвивається, але в ньому все ще дуже багато халтури й мало справжньої високої культури. Високу культуру повинні мати університети, але, через загальний занепад останніх десятиліть, вони своєї ролі не виконують. Сьогодні вступ до університету майже необмежений. Студенти очікують і дістають високі оцінки дуже часто за пересічну роботу. Тому вимоги малі, й рівень навчання доволі низький, не вищий, ніж у галицьких гімназіях. Є очевидно серед сірої маси добрі студенти, але їх є дуже мало. Навіть серед аспірантів їх небагато. Щоправда, талановитих студентів в кожній дисципліні є мало. Але все таки, за мого тридцятилітнього побуту в Торонто, українознавство підупало. Назовні ніби рух і поступ, а всередині другорядність і просвітянщина. Дуже часто все зводиться до елементарного рівня. Немає можливостей, бо наші семінари призначені для того, щоб заглиблюватися в проблематику інтелектуальної історії, навіть історії літератури. В аспірантурі студенти вибирають лінгвістику, радше, ніж літературу. Проблема кадрів стоїть в Канаді на дуже низькому рівні. Тому імпортуємо весь час американців. Питання, яке я назвав би нашою другорядністю, пов'язане з загальним культурним рівнем, який не є дуже високий. Можна бути принагідним споживачем культурних імпрез і не бути культурною людиною. Для цього треба працювати над собою, постійно й багато читати, знати проблематику, що криється під поверхнею нашого життя. Одним словом, як Хвильовий і Зеров учили нас п'ятдесят років тому, — наш шлях не в просвіту, а в Європу, ну, й тепер, очевидно, в Америку. Дуже часто ми не знаємо світу, в якому ми живемо.

П.: Яка ваша думка про політику багатокультурности в Канаді?

В.: Я завжди ставився доволі скептично до багатокультур-

ности. Двадцять років тому я написав навіть цикл статей на ту тему до *Сучасности*. Багатокультурність, як і наша *Енциклопедія*, стала священною коровою, проти якої не можна виступати. Чому я виступаю? Поперше я не вірю, що розвиток етнічних культур у Канаді можна насаджувати згори, з урядової настанови, так би сказати. Постанова П. Трюдо впровадити багатокультурність була подиктована, на мою думку, політичними мотивами. А саме, бажанням піддержати Квебек у боротьбі з англосакською Канадою і, очевидно, так само здобути голоси для Ліберальної партії. Українці на це пішли й голосували за Трюдо, простивши йому його виразне радянофільство. За це вони одержали фонди на різні культурні імпрези, які з розвитком високої культури мають мало спільного. Подруге, багатокультурність неможлива без багатомовності, а багатомовну сучасну державу, здається, створити дуже тяжко, а може й неможливо. Я вважаю, що Швейцарія як приклад тут зовсім не підходить. Отже в Канаді ми маємо сьогодні дві фантазії, дві утопії: Трюдо, який тепер уже відійшов, себто Канада двомовна і Канада багатокультурна. В дійсності я вважаю, що жадна з них не є реальною.

Коли повернутися знову до українознавства на тлі багатокультурного розвитку української культури в Канаді, то я вважаю, що підготовка, яку дістають наші студенти на курсах українознавства в Рідній школі, не є вповні задовільна. Крім знання мови, там перш за все в студентів виховують любов до української культури, традицій, але тут, в університеті, приходиться час думати про все критично й аналітично, доводиться перевіряти й переоцінювати старі поняття. Все це дуже складний процес для більшості наших студентів, які не спеціалізуються в українознавстві, які зацікавлені лише в одному або в двох курсах. Дуже часто немає часу й можливості глибше простудіювати українську культуру. Для того немає й відповідних підручників, тому, зрештою, за останні тридцять літ я сам присвятив багато уваги публікації довідників, підручників і основних текстів перекладів на університетському рівні. Багато, хоч не всі тексти, мусять бути англomовні, і тут нам доводиться дуже багато працювати.

П.: Я б хотіла вас запитати зовсім на іншу тему. Ви перебували в Києві під час підпалення Бібліотеки Академії Наук. Як відомо, ця подія разом з процесом проти Погружальського, послужила поштовхом до дисидентського руху на Україні. Яка ваша оцінка тих подій і їхніх наслідків?

В.: Так. Двадцять років тому, в 1964 році, я був у Києві і навіть написав про свої спостереження до *Сучасности*. Я був свідком пожежі, яка знищила частину Бібліотеки Української Академії Наук і, як ви кажете, ця пожежа, між іншим, була, так би сказати,

початком дисидентського руху на Україні, бо якраз статтею про Погружаласького в самвидаві цей рух, звичайно, починається. Тоді в Києві я перебував у великому відчаї, і тепер мені зовсім не кортить їхати до Києва.

Цікаво все таки, що деколи можна мати цікавий контакт з нашими дисидентами, з ними можна листуватися. У мене було, наприклад, дуже цікаве листування з одним відомим дисидентом під час його заслання. Але з часом, коли він повернувся на Україну, листування припинилося. Я думаю, що, мабуть, цікавіший, ніж дисидентський, той рух опору, про який ми дуже мало знаємо. Це опір тих людей на Україні, що мусять пристосовуватися до режиму, які, так би сказати, все бачать, все знають і зберігають приховану внутрішню свободу духу. Я переконаний, що таких людей сьогодні в Україні багато. І тут можна сказати, що я оптимістично дивлюся на українське майбутнє. Пригадується мені розмова в ресторані в Києві, в 1964 році, коли мій співбесідник, який був з Дніпропетровського, сказав мені, що українських свідомих патріотів буде багато, як буде треба. І я вважаю, що очевидно може надійти час, коли їх буде треба і що ті українські патріоти з'являться.

Коли вже говорити про Україну й про те, що я дивлюся на її майбутнє оптимістично, що, на мою думку, теперішнє лихоліття може перетривати і що радянська імперія не є вічна, що вона колинебудь розвалиться, то в зв'язку з тим можна сказати кілька слів про офіційні контакти з радянською Україною тепер. Я ставлюся до таких контактів досить критично. Я сам брав участь у зустрічах, наприклад, з гостями з України, які щороку без запрошення приїжджають до Торонто. І такі зустрічі принесли б нам великий розлад і велике розчарування. Поперше, це не справжній обмін, бо ми не маємо можливості виступати перед українськими студентами в Києві, як це роблять радянські гості тут, у Торонто. Подруге, давалося чути дуже просту й порожню фразеологію на таких "потьомкінських семінарах", яку вони вживають тільки за кордоном. Тому я заявив пару років тому, коли тут у гостях був Леонід Новиченко, що я більше участі в таких семінарах брати не буду, поки такі візити не стануть взаємними та обопільними. Врешті, коли наші студенти можуть тут купити й прочитати їхні книжки, їхні студенти не можуть прочитати наших у Києві. Якщо обмін, то давайте обмінюватися, не обманюватися.

Л.: Ви багато працювали над дослідями культурних здобутків 1920-их років в Україні й випустили численні праці на цю тему. Які, на вашу думку, були найважливіші досягнення тієї доби?

В.: Я завжди старався відмежовувати літературу й літературознавство від політики. І хоч моя перша книжка була про літера-

турну політику в радянській Україні, я старався в ній довести, що не тільки через політику знищено українське літературне відродження 1920-их років, але головню тому, що воно творило повноцінну літературу. Хвильовий та інші не такі цікаві як комуністи чи націоналісти, але як ті, що очолили успішний похід України до високої культури. Власне, ті Хвильові, Зерови, Курбаси й Довженки вивели українську культуру з просвітянщини на широкий світовий шлях. І тому Москва їх знищила. Тепер, набагато пізніше, я більше відходжу від української радянської літератури.

П.: Над чим, власне, ви тепер працюєте і які ваші пляни?

В.: Останні десять років я займаюся переважно 19 сторіччям, воно для мене тепер цікавіше попросту тому, що в ньому було все ж таки менше свинства. Останніми роками я працював над творчістю Пантелеймона Куліша. Цікава й призабута постать, і там, і тут його не люблять. Куліш не належав до державницької течії української культури, і тому його тут не люблять. Але я вважаю, що нам треба знати повну історію нашої культури, без огляду на течії. І тому постать Куліша, який так багато зробив для нашої культури, для мене дуже цікава. Тепер я закінчую монографію про Кирило-методіївське братство, й тут історія знову ж таки подібна до Кулішевої, та й власне сам Куліш теж був одним із братчиків. Братство — це перший гурток українських інтелектуалів з першою українською політичною програмою — *Книги Биття українського народу*. Програма, однак, федералістична. Крім цього, хоч я сказав недавно, що перестав цікавитися українською радянською літературою, це не зовсім правда, тому, що це, так би сказати, моя перша любов, до якої я повертаюся і в зв'язку з тим, я, наприклад, підготував видання книжки, яка вийде на весну 1985 року, яка є антологією української прози 1920-их років. Переклади Юрія Ткача, а я написав передмову, зробив вибірку й подав анотації. Ця книжка з'явиться англійською мовою в американському видавництві "Ардіс". Поза тим у мене є інші пляни, про які ще, може, завчасно говорити. Але я б хотів згадати про один проєкт, над яким доведеться працювати дуже довгий час, це проєкт видання, якого ще у нас не було, а саме книжка цитат з української літератури. Мені йдеться про цитати з творів різних письменників, не тільки з таких поетів як Шевченко, якого дуже багато в нас цитують, але з інших джерел. Дотепер ніхто такої спроби не робив. В слов'янських літературах таких підручників майже немає, в той час, коли в англійському світі вони є широко-вживані. І, власне, я починаю поволі підбирати цитати з української літератури. Не тільки з художньої літератури, я думаю, що так само туди можуть увійти й певні вислови таких наших мислителів, як, скажімо, Драгоманов, Липинський, Грушевський, Дон-

цов і інші. Крім того, в мене готовий до друку альбом фотографій з українського життя 19 ст. (село, місто, інтелігенція). Залишилося лише знайти видавця.

П.: Що б ви ще бажали сказати про Енциклопедію українознавства?

В.: Усі ми знаємо, що українське видання *Енциклопедії українознавства* було видатним здобутком української науки. Так само перші два томи англomовного видання в 1960-их роках були на висоті. На жаль, цього не можна сказати про перший том гаслової абеткової енциклопедії, що якраз вийшов. У ньому багато недоліків і огріхів (навіть кольорова боплянівська карта України не є самого Бопляна). Беручи до уваги, що підготовка й видання першого тому коштували більше як півмільйона доларів, я думаю, що ми повинні очікувати кращого результату. Невже не можна притягнути кращих і нових співробітників і редакторів, невіже наші знання про Україну не підвищилися від 1960-их років? Я вважаю, що англomовний читач заслуговує на краще видання наступних томів.

П.: Чи ви хотіли б щось додати на закінчення цього інтерв'ю?

В.: Все, що я говорю, звучить досить негaтивно, одначе, я не належу до песимістів, хоч я не належу так само й до бадьорих людей. Поперше, я вірю, що критика може нам допомогти. У нас дуже мало конструктивної критики. Є, щоправда, часті сварки, але це не критика. Треба холоднокровно замислитися над тим, куди ми йдемо, і чи ті форми громадської роботи, які ще в нас панують, витримали іспит часу. Може потрібні деякі зміни. Може нам треба звертати більше уваги на якість, ніж на кількість, на творення висококультурних вартостей. Я думаю, що це можливе навіть тут, у Канаді. Подруге, як я вже сказав, я оптимістично дивлюся на майбутнє України, і мені здається, що з цього ми всі повинні черпати заохоту. Тут, на еміграції, ми часто не можемо допомогти Україні. Єдине, що можна робити й що ми робимо, це вдержати пам'ять про ту Україну, яку знищено. Наприклад, про голод. Пригадую собі добре, як покійний Михайло Стельмах, один із членів радянської делегації в Торонто, сказав мені таке: "Голод, це велика трагедія України, але про неї не можна говорити". Тут ми не тільки мусимо про це говорити, я думаю, ми повинні навіть кричати про це. І кожний з нас повинен робити, що може, і вкінці якась користь з того напевно буде. Але тим завдання української науки в діаспорі не вичерпується. Треба знайти шлях до світової науки, треба вийти (як писав Хвильовий про літературу) на широку світову арену. Але це нелегко, навіть тепер, коли українці свідомі своїх здобутків у Канаді.

ЗВЕРНЕННЯ В ЗВ'ЯЗКУ ЗІ СМЕРТЮ ВАСИЛЯ СТУСА

Керівникам урядів країн, що підписали Гельсінкські угоди
Комісії прав людини при ООН
Міжнародній Амнестії
Міжнародному ПЕН-Клубові
Правозахисним організаціям і всім людям доброї волі

ЗВЕРНЕННЯ

4 вересня 1985 р. в лиховісному 36-ому концтаборі на Уралі в 47 років помер *Василь Стус*, видатний поет сучасної України. Це трагічний день для української культури, для нашого народу. Трагічний тим більше, що Стус помер не природною смертю, а в наслідок повільного, садистського вбивства, розтягнуеного на довгі роки витончених і невитончених катувань.

Убивати Стуса почали після того, як він рівно 20 років тому, 4 вересня 1965 р., в переповненому кінотеатрі "Україна" в Києві кинув до публіки заклик: "Хто проти тиранії, встаньте!" — і сам устав при цьому першим. То була його реакція на перші після-сталінські масові арешти серед української інтелігенції. Реакцією влади на цей відважний вчинок було вигнання Стуса з аспірантури Інституту літератури АН УРСР і заборона працювати бодай чорноробом на будівництві метро.

Та навіть працюючи понад силу кочегаром, Стус не схиляв гордої голови перед душителями рідної культури. Коли "вітчизна душоубів і убивць" черговий раз опустила свою традиційну довбню, Стус вийняв з піхов свою зброю — слово поета. У грудні 1970 р. над труною вбитої художниці Алли Горської він читав свій вірш "Ярій, душе. Ярій, а не ридай". Через рік після цього, 12 січня 1972 р., Стуса ув'язнили на 8 років таборів і заслання.

То були страшні роки для Стуса й для його віршів. Скільки разів його товариші-спів'язні голодували, щоб урятувати вірші Стуса та їхнього автора! Якби не солідарність в'язнів різних національностей, остаточна розправа над бунтівним поетом могла відбутися на 10 років раніше, в 1975 р., коли він стікав кров'ю в бараці мордовського табору, а адміністрація вичикувала фатальної розв'язки.

Відбувши перший 8-річний термін, Стус побачив інтелектуально спустошений Київ — і не зміг стояти осторонь слабких, але відчайдушних виявів духовного опору. "Коли життя забрано —

крихтя не потребує”, — каже Стус і включається в інформаційну діяльність Української гельсінкської групи, Українського патріотичного руху. А при цьому, тяжко працюючи на конвейері взуттєвої фабрики, пише і відтворює свій поетичний доробок, що, навіть обкрадений, склав за тих 8 років велику книгу віршів і перекладів “Палімпсести”.

За все це 14 травня 1980 р. Стуса заарештували вдруге. Застосовуючи навіть під час слідства фізичні тортури, його всіляко намагалися зламати морально. Не домігшись нічого, Стуса засудили на новий, 15-річний термін — знову за “антирадянську агітацію і пропаганду”. З цього терміну він ледве відбув третину. Смертельним ударом для змученого поета були постійні конфіскації листів, записів, віршів. “Ми втратили всяке право належати собі, не кажучи про те, щоб мати свої книги, зошити, записи... Не знаю, коли прийде загибель на них [владу], але я особисто чуюся смертником”. Такі свідчення читаємо в Стусових записках з табору — окрайцях щоденника, що в 1983 р. дивом вирвалися на волю. Він закінчував їх проханням “не покинути напризволяще маму, Стус Олену Яківну, 1900 р. народження. Її адреса: 340026, Донецьк-26, вул. Чуваська, 19. Потребує мама головно моральної підтримки, виплакуючи очі за сином. Люди добрі, пишіть їй, хай не буде вона самотньою в своєму горі — підтримайте її дух!”

Усі повідомлення про Стуса, особливо в 1984 р., були вкрай тривожні. Родині ж не дали за 5 років жадного побачення з ним, навіть коли дружина Валентина Попелюх і сестра Марія Стус приїздили до табору за 2 тис. км. Минулої осені Стус написав прощальний лист своїм рідним: матері, дружині, синові, сестрі, друзям. А в той самий час офіційний орган Спілки письменників УРСР російськомовний журнал *Радуга* цинічно запевняв, що “Василь Стус фактично здоровий”, і безпardonно називав поета “зрадником, терористом і вбивцею в тозі правозахисника” (стаття Л. Колосова в ч. 6 за 1984 р., стор. 138).

Генеральна лінія, спрямована на фізичне винищення інакодумців, не почалася зі Стуса. Ця лінія тільки за останні півтора року позначена смертю за ґратами Олекси Тихого, Валентина Соколова, Юрія Литвина, Валерія Марченка. На цій лінії живцем поховано академіка Андрія Сахарова, осліплено Юрія Шухевича, скалічено Івана Світличного й багатьох інших приречених.

Творчість Стуса, автора чотирьох талановитих поетичних книг, опублікованих на Заході, — це частка загальнолюдської культури.

Вбивство Стуса та його спів'язнів — це не внутрішня справа Радянського Союзу. Ми просимо вимагати міжнародного суду над убивцями.

Закордонне представництво Української гельсінкської групи

ЧЕТВЕРТЕ УВ'ЯЗНЕННЯ ПЕТРА РУБАНА

На Україні вчетверте ув'язнили талановитого художника-інтарсиста і багаторічного політв'язня Петра Рубана (нар. 10. 1. 1940 р.), хоч він ще не відбув покарання за попереднім 9-річним вироком. Попереднє звинувачення, пред'явлене Рубанові в жовтні 1976 р., було спричинене таким "злочином": до 200-річчя незалежності США художник готував у техніці інтарсія свій особистий подарунок — книжку-адресу "Свобода". За цей свій задум, за нездійснений подарунок американському народові Рубан заплатив 9 роками волі.

Відбувши майже половину свого життя в тяжких умовах радянських тюрем і концтаборів, зі знищеним здоров'ям, Рубан будь-який новий вирок сприйматиме як смертний. Стаття 62 ч. 2 КК УРСР, за якою звинувачують тепер Рубана, передбачає 15-річне ув'язнення, що в практиці останніх років фактично означає смертну кару.

Та чи не в трагічнішому становищі лишається родина художника — дружина з двома дітьми. Лідія Рубан, інженер-конструктор заводу "Пластмас" у місті Прилука, після попереднього ув'язнення чоловіка опинилася з двома малими дітьми перед загрозою конфіскації недобудованої хати. Поневіряння, злигодні та психологічні тортури влади спричинили серйозне захворювання на туберкульозу легень, в наслідок чого вона понад рік лікувалася стаціонарно.

Але найбільше нещастя в родині Рубанів сталося в травні 1982 р., коли їхній син Марко, що мав тоді 7 років, потрапив під вантажівку і лишився паралізованим через ушкодження хребта. Можна припускати, що всі "злочини" Петра Рубана, за які в нього знову відібрали ще не здобуту волю, полягали в клопотаннях за сина. Не маючи змоги лікувати хлопчика вдома, Рубан домагався дозволу повезти Марка на лікування до іншої країни.

Тяжко уявити, як житиме тепер родина Рубанів — без жадних засобів існування і навіть без надії, яка підтримувала їх дотепер.

Метода повторних арештів, що перетворює інакодумців на вічних в'язнів, а то й на смертників (досить згадати минулорічні жертви: О. Тихого, Ю. Литвина, В. Марченка, [до яких можна додати й найостаннішу — В. Стуса — *Ред.*]) — це зловісна сталінська пухлина, яка в останні роки дістала розкішний ґрунт і модерну поживу. На Україні тільки за останніх кілька місяців цією методою розправилися з Миколою Горбалем, Йосипом Зісельсом, Йосипом Терелею, Олексієм Мурженком. Експеримент, успішно випробуваний на Україні в 1979-1983 роках, тепер поширили на

ввесь Радянський Союз. Недавно його жертвою стала жінка в Мордовському концтаборі — московська правозахисниця Тетяна Осіпова. В десяту річницю Гельсінкської угоди зневага радянського уряду до основних прав своїх громадян сягає поліцейського апогею.

На тлі кривавого Афганістану, brutального вбивання академіка А. Сахарова, розправа над Рубаном може виглядати занадто малою цяткою, щоб світ перейнявся трагедією його родини. І все ж ми віримо, що українського маляра та його родину не буде залишено напризволяще.

*Закордонне представництво
Української гельсінкської групи*

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

UKRAINE AFTER SHELEST. Edited by Bohdan Krawchenko. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1983, 119 pp.

УКРАЇНА ПІСЛЯ ШЕЛЕСТА. Під ред. Богдана Кравченка. Едмонтон, 1983, 119 стор.

Книжка складається з п'ятьох праць, прочитаних на Конференції наукових товариств Канади в Університеті Делгавзі весною 1981 р. Праці розглядають вибрані аспекти суспільного життя на Україні переважно за період від усунення Петра Шелеста від проводу комуністичною партією України. Огляд подій перед 1972 р. служить вступом для більшості цих праць. Окремі автори обговорюють такі теми: Роман Сольчаник аналізує політику партії в національному питанні (в загальноприйнятому значенні цього терміну), головно базуючися на змінах у керівництві суспільного життя України. Богдан Нагайло сумлінно розглядає процес придушення правозахисного руху. Темою статті Мирослава Шкандрія є важливіші події в видавничому та організаційному житті літераторів. Генадій Озорній обговорює деякі основні показники розвитку української економіки за 9 та 10 п'ятирічки. Вкінці Богдан Кравченко аналізує доступні статистичні дані й також дає свої власні оцінки деяких національних характеристик населення. Кравченко є також упорядником видання.

Книжка є важливою подією в нашому інтелектуальному житті. Перед тим як говорити про причини такої оцінки, дозволю собі зупинитися на деяких, на мою думку, її недотягненнях.

Немає сумніву, що зі всіх проявів суспільного життя на Україні національне питання стоїть в осередку уваги еміграції. На жаль, еміграційні праці на цю тему звичайно незадовільні з огляду на суб'єктивність та емоційність їхніх авторів. Праці західних авторів на цю тему залишають також бажати багато кращого. Внесок Сольчаника є тим цінний, що дає еміграції об'єктивний погляд на національне питання та також певною мірою заповнює прогалину в західних дослідях над Радянським Союзом. Сольчаник поставив собі завдання простежити політику партії під цим оглядом на підставі індивідуальних змін у номенклатурі під час сімдесятих років. При тому він виходить з засади, що причиною упадку Шелеста, а за ним і деяких з його співробітників, була його толерантність, якщо не прихильність, до сміливіших проявів національного життя в шістдесяті роки.

Дискусії між радянськими керівниками про розбіжності в їхніх

поглядах на різні проблеми є, розуміється, строго засекречені. Зате індивідуальні зміни в керівництві часто сенсаційні. Підвищення або упадок якогось партійного діяча є часто одинокою базою, на підставі якої західні кремлінологи стараються пояснити зміни в політиці партії. На мою думку, така метода є досить поверхова й може довести до мильних висновків. Як і в усіх ділянках суспільного життя, так і в випадку індивідуальної зміни в керівництві в СРСР, якогось явища не можна пояснити лише одним фактором. Звичайно треба брати під увагу цілий комплекс факторів, які, на додаток, повинні діяти на протязі довшого часу. Крім національного питання, багато інших факторів можуть бути важливими в оцінці партійної політики персональних кадрів. Серед них приходять на думку: ефективність, талант, освіта, вік, стать, тверезість, а часто також особисті зв'язки. Можна думати, що в сімдесяті роки приналежність до середовища Шелеста могла бути важливішим фактором в усуненні якогось партійного керівника після упадку його патрона, ніж його погляди на національне питання чи навіть його національність.

Часом звичайні симпатії чи антипатії можуть стати вирішальним фактором, коли йдеться про долю людей навіть на високих посадах. Для ілюстрації наведу такий приклад, про який я чув з достовірних джерел. Під час чистки кадрів Шелеста Валентином Маланчуком один український академік, нині вже покійний, втратив посаду директора одного важливого наукового інституту. На його місце прийшов росіянин (до речі, Сольчаник цього випадку не згадує). Причиною не були якісь розбіжності в поглядах на національне питання між тими двома вченими. Причиною була злоба Маланчука. Одного разу покійний академік проводив збори, не запросивши до почесної президії присутнього в залі Маланчука. Відразу в пресі почалася критика роботи інституту, і невдовзі полетів його директор. У висліді не один співробітник інституту, близький до попереднього директора, й донині чекає на заслужене підвищення до ступеня доктора чи академіка, незалежно від поглядів на національне питання чи на національність.

Західні дослідники щораз частіше схиляються до думки, що між радянськими провідниками немає помітних розбіжностей у поглядах на засадничі проблеми. Між ними немає ні яструбів, ні голубів, як також вони ні ліберали, ні консерватори. В першу чергу вони прагматичні політики. Єдина різниця в тому, що деякі з них мудріші за інших. Друга різниця — в їхній приналежності до певних клік. Взаємна льюальність у цих групах — це той середник, що визначає можливості зробити кар'єру, але також може бути причиною упадку. Можна висунути песимістичну гіпотезу, що між партійними керівниками на Україні відмінних розбіжностей у пог-

лядах на національне питання під сучасну пору немає. Якби якийсь партійний діяч був переконаний, що його велика прихильність до національного життя допоможе йому зробити кар'єру і при тому він дістане таку сильну підтримку від українського народу, що московські вожді не зможуть тому протидіяти, він без сумніву провадив би таку політику.

Приписування виключного значення національному питанню в кадровій політиці говорить про іншу крайність: повне замовчування. Радянська офіційна література або подає цілком мильні інформації або, останніми часами, уникає дискусії національних проблем. Офіційно "національне питання в СРСР розв'язано і розв'язано остаточно". Деякі західні вчені, які часом наївно спираються на радянські джерела й недостатньо знайомі з історією Східної Європи, також оминають національне питання у своїх творах. Як не дивно, але в творах найновіших вихідців з Радянського Союзу, наприклад, Михайла Восленського, Аркадія Шевченка, чи в більшій частині споминів генерала Петра Григоренка, можна знайти дуже мало про міжнаціональні взаємини в цій багатонаціональній імперії. Розуміється, ні перший, ні другий підходи не є задовільні, бо не подають повного образу життя в Радянському Союзі. Також, на їхній підставі неможливо робити якісь реальні прогнози його дальшого розвитку. Що більше, виключний наголос на значення лише одного фактора в суспільному житті в СРСР викликає певне застереження до об'єктивності даного автора. І тоді все інше, що цінне в даному творі, також підпадає під сумнів. Збалансований підхід, де вплив, наприклад, національного фактора на політику партії був би представлений в контексті впливів інших факторів, сприйнятливіший для об'єктивних читачів.

Поважним недоліком рецензованих праць є трактування України відрубно від решти СРСР. Навіть в аналізі політично незалежної країни є дуже корисним і побажаним порівняння з іншими країнами. А вже як можна зрозуміти становище України в якомусь аспекті суспільного життя, не беручи достатньо під увагу того, що вона є частиною найбільш зцентралізованої в світі, а може навіть і в історії, держави? Бюрократи в Москві прагнуть контролювати всі аспекти життя у всіх частинах імперії до найменшого деталю. На жаль, усі праці в цій книжці замало звертають уваги на ці намагання Москви та на їхні наслідки на Україні. Це, зокрема, вражає, читаючи статтю про економіку. В системі радянського центрального планування розвиток української економіки можна лише зрозуміти, беручи під увагу політику Москви. Наведу лише два приклади політики центральних плановиків, які, на мою думку,

мають вирішальний вплив на економічну ситуацію в Україні. Вже від довшого часу метою Москви є розбудова деяких азійських регіонів Російської Федерації. Останнім часом побудова Байкало-амурської магістралі є наочним виявом цієї політики. На той проєкт скеровують значну частину всіх ресурсів СРСР. У висліді частка України в сумі союзних капіталовкладань постійно зменшується. Якщо враховувати знижений зріст тих, що працюють, зростання української економіки без збільшених капіталовкладань неможливе. Другим фактором, що заслуговує на увагу, є перестаріла структура української промисловости. Відомо, що на Україні традиційно переважала важка промисловість. Одначе, сучасна економіка потребує все більше продуктів обробної промисловости. Навіть у вільноринковій економіці США перехід від галузей важкої промисловости (smoke-stack), які не використовували сучасної системи виробництва, до технологічно прогресивних галузей (high-tech) неможливий без допомоги держави. Московські пляновики з різних причин воліють розвивати ті прогресивні галузі поза Україною. На жаль, навіть дуже сумлінне обговорення різних показників української економіки за сімдесяті роки не в стані пояснити її суттєвих проблем без належної уваги до політики Москви. Брак такої уваги більшою або меншою мірою є недоліком усіх розділів книжки.

Одначе, чи не найважливіше недотягнення всіх без винятку праць збірки є брак теоретичної бази чи теоретичних рамок. Учені всіх ділянок знань постійно працюють над формулюванням теоретичних моделей (спрощених схем співвідношення важливих показників суспільного життя), щоб за їхньою допомогою краще пояснити минуле, робити порівняння з подібними випадками в інших країнах та передбачати майбутнє. В кожній дисципліні, до якої можна зарахувати окремі статті збірки, вже випрацюване значне число таких моделей, з яких один напевно можна з успіхом застосувати, аналізуючи становище на Україні. На жаль, наші автори цією методою не користувалися; вони задовольнилися дуже солідним і систематичним наведенням фактів. Тому їхні праці можна вважати цінними публіцистичними творами, які реалістично й об'єктивно відображають сучасну ситуацію на Україні. Одначе, їм грозить швидка втрата актуальности, а опісля — забуття. З другого боку, ці твори мають вартість як сирий матеріал, що його історики України можуть у майбутньому використовувати для своїх праць, які будуть узагальнювати досліджувані там проблеми. Але наша проблема в еміграційних суспільних і гуманітарних науках полягає якраз у тому, що видаємо переважно різні "матеріали", "причинки" чи "додатки", а бракує нам праць, які б узагальнювали, синтезували чи інтегрували ці накопичені матеріали за

допомогою відповідних моделей. Рецензована праця не змінює цієї ситуації.

Не зважаючи на ці застереження, книжка є, як я згадав спочатку, знаменним явищем як з огляду на її рівень, так і на якість її авторів. Усі праці насичені інформаціями, що вказує на значну працю в їхньому приготуванні. Праці написані безпристрасно, і правдоподібно не можна знайти ні одного твердження, яке не є солідно обґрунтоване. Автори вільні від гріху, який вони часом закидали людям мого покоління, а саме, що ми у виборі термінів чи аргументів не в силі звільнитися від "націоналістичного" впливу. Автори, за одним винятком, молоді люди, вже народжені поза Україною, вітчизною їхніх батьків. Вони покінчили або кінчають знамениті західні університети і вже добре відомі своєю професійною діяльністю та поважними науковими публікаціями. За своїми талантами та працьовитістю вони могли бути добрими лікарями чи дантистами та втішатися добробутом і успіхом. Однак, їхнє рішення працювати професійно над різними аспектами українознавства вказує на те, що їхні пріоритети є інші. Вони є це найкраще, що видала еміґрація.

Видання цієї книжки — це своєрідна віха в житті еміґрації. Вона знаменує перебрання студій про Україну цим молодим поколінням. Воно дістало ліпшу освіту і має багато догідніші умови для праці, ніж їхні попередники в цих студіях. Тому можна сподіватися, що наука про Україну буде не тільки успішно розвиватися далі, але її рівень буде також підвищуватися, і через те українська проблематика стане зрозумілішою на Заході. Одночасно ця праця кине виклик ученим на батьківщині до соліднішої та об'єктивнішої праці. Щастя Боже цим молодим людям.

І. Коропецький

Goren, Roberta. *THE SOVIET UNION AND TERRORISM*. London: George Allen and Unwin, 1984.

Cline, Ray S. and Alexander, Yonan. *TERRORISM: THE SOVIET CONNECTION*. New York: Crane Rusak, 1984.

Shultz, Richard H. and Godson, Roy. *DEZINFORMATSIA. ACTIVE MEASURES IN SOVIET STRATEGY*. Washington: Pergammon, 1984.

Горен, Роберта. *РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ І ТЕРОРИЗМ*. Лондон, 1984.

Клайн, Р. С. і Александер, Й. *ТЕРОРИЗМ: РАДЯНСЬКЕ ПОВ'ЯЗАННЯ*. Нью-Йорк, 1984.

Шулц Р. Г., і Годсон, Р.: *ДЕЗИНФОРМАЦІЯ. АКТИВНІ ЗАСОБИ В РАДЯНСЬКІЙ СТРАТЕГІЇ*. Вашингтон, 1984.

Тероризм як явище міжнародного характеру постійно заявляє про свою активність уже на протязі багатьох років, але особливо він активізувався від 1960-их років. Останні роки засвідчили рух західноєвропейського тероризму в новому тривожному напрямі: заснування об'єднаного, базованого в містах, військово-політичного фронту в Західній Європі, з Північно-Атлантийським пактом як головною метою їхньої терористичної діяльності (*Таймз* від 1 лютого 1985 р.). Це перше свідчення координованих терористичних дій в різних країнах.

Рецензовані тут книжки пробують дати відповідь на питання, що не мають відповіді: хто приховується за міжнародною терористичною змовою? Автори перших двох книжок (Роберта Горен і Р. С. Клайн з Й. Александром) описують у конкретних деталях зв'язки, які існують між Радянським Союзом і міжнародним тероризмом. Третя книжка, що її авторами є Р. Г. Шулц та Р. Годсон — це перше друковане дослідження, що докладно розповідає про вживання дезінформації радянським режимом як невід'ємної частини радянської зовнішньої політики. Совети, зі свого боку, заперечують скеровані проти них обвинувачення у співучасті в тероризмі такою, наприклад, заявою: "урядові чинники США, які лицемірно оголосили себе борцями проти міжнародного тероризму, в дійсності зробили тероризм і піратство зряддям своєї державної політики" (*ТАРС* від 29 листопада 1984 р.).

Не зважаючи на енергійні намагання Радянського Союзу спростувати всі обвинувачення в тому, що він відіграє головну

ролю в поширюванні та інспіруванні міжнародного тероризму, перші дві книжки наводять переконливий доказ причетності Радянського Союзу до міжнародного тероризму. Третя книжка порушує ще ризикованіший аспект питання — проблему радянської пропаганди та дезінформації.

Книжка Роберти Горен навіть найвичерпніше висвітлює тему, звертаючися до початків заангажування радянського режиму в тероризмі та подаючи його характеристику ще з ленінських часів. Книжка Клайна та Александра тим часом детально описує пов'язання режиму з ОВП (Організація визволення Палестини, znana na Заході як ПЛО), як також допомогу іншим спорідненим з нею терористичним групам палестинців. Це дослідження переважно базоване на документації ОВП, яку знайшли ізраїльтяни в Лівані. Половину книжки становить переклад цих документів.

Роберта Горен починає свою книжку словами: "Це книжка про війну: війну, яку Радянський Союз веде посередньо проти Заходу. В практичному розумінні міжнародний тероризм є фактично демонстрація сили. Це є фізична маніфестація здобуття сили". Авторка також заявляє: "Дотепер Захід виявляв неохоту визнати незмірну загальностратегічну важливість тероризму. Тероризм є політична та стратегічна проблема і як таку західні ліберально-демократичні режими мусять визнати її для себе колективним політичним фактором першочергової ваги".

Як вказують Клайн і Александер, "тероризм легше активізувати, ніж протидіяти йому", з огляду на те, "що в теперішню еру ядерна зброя менш імовірно визначає висліди конфліктів між США і СРСР, попри вживання терористами легкої зброї та вибухових матеріалів...". Хоч роля советів у міжнародному тероризмі "коливалася на протязі років, від місця до місця, відповідно до московської зміни в оцінці життєвих інтересів в інших частинах світу", перші дві книжки вміщують документовані остаточні та переконливі докази на те, що Радянський Союз відповідальний за велику частину діяльності світового тероризму.

Клайн і Александер категорично стверджують, що: "В сімдесятих роках тероризм, піддержуваний безпосередньо чи посередньо Радянським Союзом, чи незалежно започаткований, виявляє себе кінечним тактично-стратегічним знаряддям боротьби радянського режиму за силу та впливи в середині націй і між націями. Москва покладається на це знаряддя і шукає можливостей в 1980-их роках з метою реалізації своїх стратегічних плянів у тих обставинах, коли вжиток звичайних збройних сил не вигідний, неефективний, заризикований або заскладний".

СРСР підтримував, радше з міркувань політичної доцільності, ніж через ідеологічну солідарність, широке коло терористичних

груп сектантів, націоналістів, сепаратистів, анархістів і навіть троцькістів. Одночасно СРСР намагався збалансувати опозицію до тероризму з принципом підтримки тероризму в країнах Заходу та Третього світу.

Незалежно від того, чи терорист має особисті причини для невдоволення чи ні, те, що він дістає доручення за кордоном, цікаве саме в собі. Часто можна почути аргумент, що терористи приймають допомогу звідки б вона не прийшла. Але, як доводить Роберта Горен, "уже те, що дана держава хотіла б взагалі їх підтримувати, примушує задуматися над питанням, чому?" Від 1968 р. тероризм у радянському бльоці не був аж так помітно активним. Традиційно прийнята опінія про тероризм як єдиний засіб, доступний слабким, що вже відчаялися в своїй боротьбі проти пригноблення, тому дещо виправдана, бо, згідно з поглядом, базованим ще на ліберальній, філософичній думці 19 ст., чуже поневолення виправдовує дану мету. Але нинішній тероризм у західніх демократичних країнах не можна так зображувати чи спрощувати до тієї міри.

Проблема, до якої звертається Роберта Горен, має на меті визначення термінів "терорист", "партизан" і "борці за самостійність", вживання яких різними групами відмінне в залежності від конфліктів. Вона заявляє, що згідно з міжнародним правом, коли виникає загроза стабільному існуванню держави, невинному життю людини, або зі зростанням небезпеки для міжнародної системи, тоді особа, яка виконує такий терористичний акт, перестає бути політичним злочинцем, а стає злочинцем-кримінальником. На додаток авторка заявляє, що "марксистсько-ленінська ідеологія завжди дивилася на тероризм як на корисну, тактичну зброю в загальному світовому революційному процесі, яку можна вживати як засіб-конечність багатогранної стратегії, абсолютно важливий для радикального успіху соціалізму. Маркс чи Ленін ніколи не заперечували вживання цього принципу".

Клайн і Александер документують тісний зв'язок між ОВП і радянським режимом. Вони цитують шефа Відділу інформації цієї організації, який заявляє, що "якби ми мали можливість підписати умову з Радянським Союзом, ми підписали б тисячу умов; якби ми могли володіти землею, ми дозволили б советам тисячу баз...". Радянський Союз має сорок вишкільно-тренувальних таборів і витрачає 200 млн доларів річно на підготовку терористських груп з Третього світу. Також мають подібні табори Угорщина, Чехо-Словаччина, Болгарія та Східня Німеччина. Радянсько-палестинський мілітарний зв'язок був налагоджений в 1973-1974 рр., і наміром советів було перетворити територіальну міліцію у велике, регулярне військо. Коли ізраїльтяни ввели військо в Ліван в

1982 р. і зайняли палестинські позиції, вони захопили військового спорядження на 4300 тонн і перевезли все це до Ізраїлю.

Найвиразніше виявилось вживання Радянським Союзом своїх палестинських союзників у налагодженні зв'язків з групами, які оперують у країнах Заходу та Третього світу. В межах інших таборів інструктори ОВП вишколювали більше 10 тис. терористів з усього світу, а сама організація залишилася як канал-посередник для постачання радянською зброєю терористичних і інших груп. Інструктори ОВП вишколювали ірландських, західньонімецьких, італійських, баських, турецьких, корсіканських, грецьких, еспанських, австрійських, французьких, канадських і японських терористів, не кажучи вже про представників країн Третього світу. Допомагають ОВП в її функції радянського канал-посередника Лівія, Південний Ємен та Сирія.

Роберта Горен характеризує лицемірне ставлення Радянського Союзу, коли треба кваліфікувати термін "агресія". Москва вимагає існування двох типів міжнародного права: загальне міжнародне право та "соціалістичне" міжнародне право. Агресія є дивним явищем тільки для клясових суспільств і, отже, згідно з визначенням, Радянський Союз нездатний на "агресію". За логікою радянського режиму "братерська поміч", яку подає радянська армія іншим "соціалістичним" державам або війнам за "національне визволення", не можна класифікувати як "агресію".

Авторка просліджує вживання тероризму советами від 1917 р. до сьогоднішнього дня. Вона знаходить, що на протязі 1917-1964 років "Радянський Союз виявляє послідовність у своєму ставленні до вжитку міжнародного тероризму, зі змінами в ступені наголосу його вжитку як знаряддя кінцевого здійснення світової революції. Ці зміни були прямо пропорційні до його прагматичних потреб на даний час і до розробки ним концепції позиції сили, якої він дотримувався" (стор. 87). "Між 1917-1964 роками Кремль жадного разу не відмовився від вжитку тероризму як справи принципу...". З 1964 р. Радянський Союз підсилив свою підтримку "національно-визвольних рухів" у всьому світі з ОВП (за документацією Клайна та Александра), як важливим посередником від початку 1970-их років. Останнім часом "Кремль продовжує своє сприяння міжнародному тероризмові, але на багато вищому та інтенсивнішому рівні" (Роберта Горен, стор. 145).

Книжка Шульца та Годсона досліджує другий невивчений аспект радянської зовнішньої політики — дезінформацію як активні засоби радянської стратегії. Пропаганда й використання політичних впливів становлять багатовимірний засіб радянської зовнішньої політики та стратегії. За логікою Москви міжнародна політика є безперервний стан конфлікту та боротьби. Автори харак-

теризують радянські активні заходи як "відкриті та прикриті методи, що впливають на розвиток подій, на поведінку і на дії чужих суспільств". Метою дезінформації є маніпулювання головних осіб чи груп, які тоді діють (свідомо чи несвідомо) в інтересах Радянського Союзу. До них належать впливові агенти, таємні радіостанції, міжнародні легальні організації, що служать ширмою для терористичних груп, і всілякі інші, що їх підтримують. У січні 1985 р., наприклад, західнонімецький уряд оголошував, що знайшов радянську адресну книжку, знану як "Червона книжка", яка дає інструкції агентам набувати інформації про всяку західню технологію. На першому місці йде військове спорядження, але також, мабуть, нешкідливі деталі тракторної гідравлічної системи, які також, мабуть, можна використати на мілітарні потреби (*Гардіян* від 24 січня 1985 р.).

В очах Москви дані співвідношення військових сил є її теперішньою оцінкою світової сили і вона пробує вживати активні способи, щоб змінити ці співвідношення на свою користь. Як активні способи, так і дезінформацію вживають як мету зовнішньої політики, щоб зберігати, посилювати та поширювати безпеку в просторах під радянським впливом. Совети стараються роз'єднати західні союзи, зберігати свою першість у світовому комуністичному русі та посилювати пролетарський інтернаціоналізм і національно-визвольні рухи. Дезінформація та пропаганда заохочували розвиток антиамериканізму в багатьох частинах світу, включно з Західною Європою від 1970-их років (A. Z. Rubinstein & D. B. Smith, "Anti-Americanism in The Third World", *Orbis* [Філадельфія: Foreign Policy Research Institute] 1984, 28 [3], стор. 593-614).

Усі три рецензовані книжки є позитивним внеском у справу ліпшого розуміння радянської зовнішньої політики. Вони всі збалансовані, на науковому рівні документують радянські наміри й пляни. Але є питання: чи західні уряди звернуть увагу на це? Як Роберта Горен заявляє в своєму висновку: "Розмір його успіху на протязі останніх 15 років є факт, але дотепер Захід відмовляється визнати впливи цього аспекту радянської політики" на світові проблеми.

Тарас Кузьо

Ділимося з громадою болючою звісткою, що в п'ятницю 8 листопада 1985 р. в Нью-Йорку відійшов у вічність майстер графіки, малярства, скульптури малих форм і останнім часом також іконопису, автор есеїв-роздумів, мистець і мислитель, визначний представник української нації

ЯКІВ ГНІЗДОВСЬКИЙ.

Небіжчик був народжений 27 січня 1915 р. в Західній Україні, вивчав мистецтво у Львові, Варшаві та Загребі. Проживав у різних країнах: Югославії, Німеччині, Франції, Сполучених Штатах Америки і часто подорожував по цілому світу. Завдяки незвичайній талановитості й наполегливій працьовитості, а особливо дякуючи своїм геніальним дереворізам мистець добився визнання своєї творчості не тільки серед своїх співвітчизників, але й перед усім культурним світом. Його праці виставлялися не лише поза Україною в західньому світі, Китаї та Японії, але й навіть у Києві. Св. п. Яків Гніздовський був постійним співробітником нашого журналу та видавництва.

Вбитим горем дружині Стефанії та дочці Марті висловлюємо наше щире та глибоке співчуття.

Редакція і Видавництво «Сучасність»

ГОЛОСИ З УКРАЇНИ НА СМЕРТЬ ВАСИЛЯ СТУСА

Два дуже різні голоси з України, що торкаються смерти Василя Стуса, становлять висловлення, які стосуються до Стуса як людини і як літературної постаті на тлі 1960-их років.

"Про смерть Стуса довідався щойно з Вашого листа", — пише під кінець вересня м. р. один старший громадянин, не надто тісно пов'язаний з літературним процесом, але глибоко зацікавлений суспільно-політичним і культурним життям України, —

це велика втрата. 17. 6. 1984 р. уві сні я почув, що наче хтось до мене крикнув: Стус помер! І я, пробудившись, зразу це записав у блокнот. Цей сон потряс мною дуже сильно, але це був лише сон. А зараз, прочитавши про це горе у Вашому листі, я декілька днів ходив як прибитий. Василя я любив більше як всіх інших моїх знайомих у Києві та Львові. Це був чоловік скромний, з великою, чистою і світлою душею. Це був поет з Божої ласки... Він наче самохіть ішов назустріч смерті спокійно і без найменшого страху. Вірші писав, навіть лежачи під капельницею у безнадійному стані. У 1975 р. смерть відступила від нього, всі говорили "з морга виповз". Він був зовсім непохожий на всіх інших зі свого оточення, але сам того не усвідомлював, бо про всіх був значно кращої думки, ніж вони були того варті...

Другий автор куди обширніше змальовує постать Стуса, обдарованість, характер і сутність якого дуже поволі відкривалися навіть ближчим друзям з його довкілля та товаришам пера.

Про життя писати не хочеться, бо тоді хоч описуй все підряд. Повертаючись в минуле, що раз менше можу вилловити в пам'яті живих спалахів життя. Наприклад, перші зустрічі запам'ятовуються хіба що в якомусь драматичному контексті. Скажімо, Василя я відкривав поступово. Він вирізнявся мужньою поставою, тим, що називають справжністю, і цілковитою відсутністю бажання сподобатися. Своєю чоловічою вродою, шляхетністю, духовною піднесеністю він виходив геть з-ряду знайомих молодих поетів, які ще не знайшли себе, і були схожі між собою непевністю голосу. Він теж шукав визнання, розуміння, любови, але все це було на нижчому пляні, відчуваючи, що він несе в собі справжнє, перед яким відпадають всі умовності і прелюдії вступу в коло рівних. Не маючи ще творів, він був уже морально рівний. Я називав його Базілеос. В цьому жарті була та правда, що Василь для нього замале ім'я, а Васею його може й зроду не звали. Не знаю нічого про його дитинство, але мені уявляється, що зухвальством він був напевно вищий за хлопчаків, здібностями вищий за школярів, чеснотами вищий за юнаків, з якими ріс. У всякому разі був завжди чистий.

Мені важко уявити, що Василь десь грав подвійну гру і десь

щось приховував. Кокетки мусіли перед ним спускати очі, а блудні літературні зальотники мусіли почуватись як перед входом в елевсін. Розуміється, він контактував з різними: він доказував їм чесноти, які належить мати просто для самоповаги. Коли якийсь поет здавався йому дуже талановитим, Василь відступався з поклоном. Пригадую в залі Спілки письменників обговорювалась поезія Миколи Воробйова. Було багато ширих прихильників незвичної поезії недрукованого поета (а Василь хіба мав щось опріч кількох газетних публікацій?), але ніхто не міг би заявити перед залом як Василь: "Порівняно з ним я не поет". Дуже багато людей приймає подібні заяви за чисту монету навіть з уст визнаного поета. Правда була та, що він справді не йшов у порівняння з відомим колом недрукованих поетів, в кухні яких він би міг зовсім розгубитись і очмаріти. Але було б великою помилкою, якби хтось в залі сприйняв "самозречення" Стуса як заяву його аматорства в літературі. Не думаю, що багато з них так серйозно, відповідально і безповоротно ввійшли в літературу всім своїм нервом. Він уже скавав неухильно вперед в невідомість на чорному коні. Трохи дивує, що улюбленим його кумиром був не Шіллер, а Гете. Видно, естетична природа його брала верх над усім. Тоді Василь носився з перекладами елегій Рільке і відбував службу в якомусь підвалі "Рекламбюро".

Було щось від релігії в його входінні до храму Рільке. Думаю, що при захисті цього храму він міг би полягти так само, як Архимед при захисті своїх теорем тоді в Сіракузах.

А як би хтось заговорив, що Гете щось а ля Толстой, Василя покинула б звична великодушність. Адже був він людиною старосвітською, освітньою, бо хто ще на схилі 20 віку так серйозно і повно віддавався красі, яка має врятувати світ. Був він людиною, яка не може без абсолютів як неодмінної умови справжності. Доля його щербата, як усього покоління, що виросло поза релігією, але він здатний був на великі духовні зусилля і в речах його прохоплювалися такі високі спалахи думки, незвичні в атмосфері перерваної традиції, що це викликало подив.

"Шкода, що дні занадто куці та малі...".

Ми хотіли б у цьому місці згадати, що відгомін німецького культурного світу на смерть Стуса, що був почесним членом німецького ПЕН-Клубу, був досить значний. Крім кількох статей у визначних газетах Західньої Німеччини та оголошення про його смерть у великій щоденній газеті, в друку ще довша стаття про нашого поета в німецькомовному журналі *Континент*. Але про це окремо.

А.-Г. Г.

Міжнародна преса про смерть Василя Стуса

Міжнародна преса жваво відгукнулася на смерть Василя Стуса 4 вересня 1985 р.

Американська газета *Вашінгтон таймз* (від 6 вересня м. р.) помістила статтю Джея Малліна, в якій він описує, як немілосердно радянські урядові чинники повідомили жінку про його смерть. Вона одержала телеграму в три слова: "Ваш чоловік помер". Автор пише, що вона вже п'ять років не бачила свого чоловіка і що дозвіл його відвідати відкликали в останню хвилину, мабуть, тому, що він такий хворий. Маллін подає весь життєпис Стуса, описуючи його літературні праці та наводячи історію його опору. Він згадує, що телеграмне повідомлення про смерть надійшло якраз у той самий день, коли двадцять років тому Стус почав свій перший протест проти радянської влади. На прем'єрі фільму *Тіні забутих предків* у Києві, замість лише публічно привітати постановників і учасників фільму, Іван Дзюба почав вичитувати список заарештованих у погромі української інтелігенції того року. Коли за розпорядженням влади виключили мікрофон, Стус виступив із зали зі своїм протестом.

Ця сама газета тиждень перед появою посмертної згадки про Стуса помістила на майже півтори сторінки великі витяги з таборового щоденника Стуса в англійському перекладі Ю. Луцького й М. Царинника.

Посмертну згадку в австралійській *Сідней гералд трібюн* (від 23 вересня) написав Майкел Улман, професор і голова Російського відділу в Університеті Нью-Савт-Вейлз. Переповідаючи історію опору Стуса, він назвав його також найвизначнішим сучасним українським поетом. Він порівняв його з Шевченком: "вони обидва говорили про душу свого народу, обидва були суворо покарані за це, обидвом було заборонено писати, й обидва померли на 47-ому році життя".

В канадській газеті *Едмонтон сандей сан* (від 13 жовтня) з'явилася стаття "Українські дисиденти забуті" Макса Солбреккена, в якій він описує трагічну смерть Ю. Литвина, О. Тихого, В. Марченка та Стуса, звертаючи увагу на жахливі умови в таборі Кучіно: "це місце тортур і смерті, до котрого доступ журналістам заборонено". Він інформує про терпіння Стуса в таких умовах і про його небезпечний стан здоров'я останніх років. Автор зазначає, що ці чотири, що померли, віддали своє життя на захист свободи і що їхнім єдиним злочином була любов до правди та людських прав.

В газеті *Торонто сан* (від 4 вересня) місцевий представник польської "Солідарности" висловлює в посмертній згадці свою пошану до Стуса. У статті "Український «невільник» боровся за честь" він цитує Стуса в рамках пов'язання поляків і "Солідарности", які піддали українцям надію на опір радянському деспотизмові, чим створили віху в занепаді тоталітарного світу.

Лондонська *Таймз* (від 7 вересня) подала вістку, що український поет і письменник Василь Стус помер в уральському таборі після 12 років ув'язнення. Газета *Гардіян* (від 7 вересня) повідомила, що Стус мав серцеву хворобу з різними ускладненнями, коли помер у російському таборі.

В італійській газеті *Стампа сера* (від 9 вересня) П'єро Сінатті подав у деталях про життя та смерть Стуса в радянському таборі.

Швейцарська газета *Ноє цюрхер цайтунг* вмістила 5 вересня написану ще перед смертю Стуса статтю Мойсея Фішбейна, в якій він описує важке життя Стуса як долю українського мученика. Він описує жахливі умови, в котрих опинився Стус — табір, де він тяжко хворіє без лікарської опіки, позбавлення дозволу побачити свою жінку. Він описує дорогу життя, що довела до такої долі надзвичайно талановитого поета, котрий брав участь в українському відродженні в шістдесятих роках і якого заарештували разом з іншими українськими письменниками в погромі КГБ в 1972 р. В тюрмі, пише автор, Борис Пенсон, один з спів'язнів Стуса, пригадував, що коли Стус тяжко хворів, терплячи від крововиливу шлунку в бараці — це було якраз 2 серпня 1975 р., в день підписання Кінцевого акту Гельсінкських угод про права людини. В 1979 р. Стус провів кілька місяців у Києві, після чого знову попав до тюрми через приналежність до Гельсінкської групи. Фішбеїн пише, що Стус передбачав, що на цей раз з тюрми не вийде, але був переконаний, що така його доля, що хтось мусить голосно виступити з протестом на захист українців.

Н. К.

ДО КОГО МИ ГОВОРИМО, А ДО КОГО — НІ

Останнім часом можна було помітити, що сторінки *Сучасности* буквально перенасичені єврейським матеріалом, або, якщо висловлюватися точніше, інформацією дискусійного характеру на теми українсько-єврейських стосунків. Можна б сказати, єврейська повінь залила сторінки журналу по самі береги.

Я не збираюся заперечувати всієї важливості пошуків порозуміння з євреями і не тільки через потребу внести ясність у часто суперечливу й занадто дражливу спільну історію чи навіть у пошуках можливого союзника в тяжкій боротьбі з могутнім спільним ворогом, а хоч би заради загальнолюдської гуманності та справедливості й просто задля миру й злагоди в наших серцях. Навіть і з такого боку шукати порозуміння не завадить.

І все ж заради об'єктивності (хоч цю жар-птицю не так уж і легко пімати) подумаємо, чи єврейський фактор у кількісному плані аж такий важливий для сучасного, а тим більше для майбутнього України, щоб йому приділяти стільки уваги на кількісно обмежених сторінках *Сучасности*? Сучасне єврейське населення в кордонах нинішньої УРСР налічує, за деякими підрахунками, яких 600 тис. чоловік. Оскільки важко собі уявити точність підрахунків кількості єврейського населення України в сучасних радянських умовах, можна без великого ризику округлити цю цифру навіть до мільйона. Але від цього нічого не зміниться. Навіть і мільйон, що таке один мільйон в порівнянні до 50-мільйонного українського населення? І як цей мільйон євреїв міг би впливати в той чи той бік на 50 млн українських співгромадян, щоб завдавати тон цілому громадсько-політичному життю України? Таке тяжко собі уявити. Тим більше в умовах вільної самостійної української держави, коли на верхах влади не буде насильно накиннутих чужорідних елементів, коли всім мають заправляти самі українські громадяни без чужої підказки? І хоч часто можна почути, що з бігом часу, з поліпшенням можливостей для виїзду всі євреї в майбутньому вийдуть за межі України, навіть і не за польським взірцем, а, скажімо, добровільно, я далеко не певний, що саме так і буде. Я, наприклад, вважаю, що незалежно від обставин, незалежно від розуміння євреями українського національно-державного чинника, хоча б тому, що певна кількість євреїв завжди вважала українську землю своєю домівкою, в якій народилося й умерло не одне покоління їхніх предків, деяке число євреїв залишиться й буде жити на Україні. Але в тій кількості, в якій

єврейський контингент залишиться на Україні, а його тоді буде навіть менше, ніж тепер, він аж ніяк не матиме того значення, якого йому нині стараються надати. Більше того, ті, що залишаться, самі будуть змушені шукати якогось порозуміння, можливостей якогось *modus vivendi* з новим панівним національно-державним українським чинником. Отже, пощо стільки списів ламати через це? Стільки важливости, скільки ця справа має в собі, вистачило б і менших зусиль.

Натомість першочерговим завданням української преси чи українських інтелектуалів я вважаю пошуки порозуміння з іншими неукраїнськими громадянами на сучасній і тим більше майбутній Україні, які численно там представлені набагато більше, ніж євреї, в рамках всякого роду діалогів, дискусій і розмов дружнього характеру. Під "іншими неукраїнськими громадянами" я тут розумію, очевидно, росіян, які, за деякими підрахунками, налічують тепер на Україні 10 млн. Якщо вдуматися, 10 млн супроти 50 млн українців — це страшна приголомшлива цифра! І навіть якщо рахуватися з тим, що з відходом російського володаря з України певна кількість росіян залишить межі України, досить вагомий контингент все таки залишиться, при чому в такому числі, на яке треба буде зважати і з яким абсолютно потрібно буде шукати порозуміння. Багато росіян з дідів-прадідів жили на Україні й добровільно навряд чи погодяться залишити її кордони. Тим більше що Росія залишиться тим вічноприсутнім, географічно дуже близьким і постійно дразливим фактором і самим фактом своєї зовнішньої присутности поруч України впливатиме на дразливість цього питання. Виникає проблема: як позбутися цієї дразливости? Очевидно, що майбутній демократичний уряд вільної України не може вжити рецепту, який пропонує славнозвісний рабин Меїр Кагане в рамках розв'язки арабського питання в Ізраїлі: виселити всіх арабів звідти. Отже треба порозуміватися й співжити. Але з чогось і колись треба починати. І чим раніше, тим краще. І тут таки треба буде бути готовим на те, щоб поламати чимало списів. Цьому питанню й треба приділяти якомога більшої уваги на сторінках преси саме через не абияку дразливість його. Тут справа набуває ще й того неприємного присмаку, що в звичайному українському сприйманні росіянин — це насамперед окупант, загарбник, наїзник, ворог, супостат, імперіяліст і, я запевняю, що можна підшукати, принаймні ще з 5 термінів, які могли б відбити нинішній підхід українців до свого теперішнього володаря. Бо якже ж можна говорити з ворогом? Але, як би там не було, це не значить, що треба відмовлятися від діалогів навіть і з ворогом, якщо обставини цього потребують, хоч би для того, щоб ліпше пізнати його підхід, його погляд, його ставлення. Біда в

тому, що часто-густо вороги, не бажаючи будь-яких контактів між собою, настільки віддаляються один від одного, що зовсім не знають противної сторони, а, не знаючи її, щоб заповнити порожнечу, створюють собі різні міти, які тільки шкодять справі. Звичайно, що справа нелегка. Велика кількість навіть учасників так званого російського демократичного руху, на жаль, донині розуміють демократію в російських умовах лише в рамках боротьби за загальнолюдські й навіть національні права, але обов'язково в загальноросійських кордонах і будь-які інші погляди найчастіше зустрічають з подивом і, чого гріха таїти, з незадоволенням. Вирізників інших поглядів, покищо, на жаль, мізерно мало. Але це не значить, що не треба шукати шляхів для порозуміння, для всякого роду розмов, інтерв'ю, діалогів, обмінів думками тощо. Дивись, може з цього щось і вийшло б. Очевидно, що треба полатати величезну кількість списів через це, заповнити сторінки *Сучасности* великою кількістю матеріалу. Бо як інакше?

О. Ж.

З ПРИВОДУ СТАТТІ Я. ГАЙВАСА ПРО «УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ СТОСУНКИ»

Прочитавши статтю Ярослава Гайваса "Українсько-німецькі стосунки під час Другої світової війни" (*Сучасність* 1985, 10, стор. 62-69), я не можу перебороти себе, щоб не сказати про неї своє слово. Проте прошу не розглядати моїх думок як своєрідної статті для *Сучасности*.

Гайвас виходить з того, що держави післяверсальської Європи в міжвоєнний період групувалися у двох політичних таборах: деякі з тих держав захищали стан, створений Версальським трактатом 1919 р., а інші змагали до ревізії того стану. До цих останніх держав в першу чергу належала Німеччина, яка фактично стала провідником ревізійністичного табору. А що українське суспільство Західньої України також ставилося прихильно до ревізії Версальського договору, то евентуальна співпраця українців з німцями була, так би мовити, природним явищем. "Таке становище [українців у Західній Україні] було зовсім самозрозуміле й викликане воно було свідомістю, що дорога до відбудови української держави веде через ревізію того договору. Під тим оглядом поверсальський ревізійнізм фактично перетинався в західньоукраїнському світі з українським патріотизмом і державництвом" (стор. 63).

Ось цей погляд не відповідає правді. Німеччина була єдиною державою в Європі, яка змагала до ревізії Версальського трактату, і то щойно від 1933 р., себто з приходом до влади Гітлера. До того часу вона, як держава, яка підписала цей договір, мусіла виконувати накинені їй договором зобов'язання. Австрія, Болгарія і Туреччина, які також були покривджені цим договором, ніколи не піднімали ідеї ревізії договору.

Україна, зокрема Західня Україна (бо про неї тут ідеться) Версальського договору не підписувала і тому їй не було глузду порушувати ідею ревізії договору. Абсурд, щоб на тій основі розвинулася німецько-українська співпраця.

Версальський договір забороняв німцям творити армію, а без армії ревізія договору не могла виринути на порядок денний. Але в Німеччині проживали великою масою ветерани війни — різні генерали, офіцери тощо — люди з мілітарними традиціями. Коли Німеччина 1922 р. в Раппалло уклала угоду з Радянським Союзом, Радянський Союз погодився тихцем надати їй можливості вишколювати на своїй території своїх військовиків. Одночасно Німеччина в Раппалло взяла на себе перед Радянським Союзом зобов'яз-

зання не підтримувати політичних організацій емігрантів, серед них і українських організацій.

Німці мали відчуття якогось людського зобов'язання перед гетьманом, який в час війни пішов на співпрацю з німцями й приніс тоді був багато користи. З тієї причини вони подарували йому прегарну віллу в Ванзее під Берліном і платили місячну пенсію. Також і Севрюк, що з українського боку відіграв головну роль в мирних переговорах у Бересті 1918 р., отримував якусь невеличку пенсію. Існувало в Німеччині Українське допомогове товариство біженців, яке отримувало від німців певну допомогу. Воно (створилося правдоподібно 1924 р.) знаходилося під впливом гетьманців; ним керувала Єлисавета Скоропадська. Потім зорганізувалися в Берліні Український науковий інститут (УНІ) і Українсько-німецьке товариство. Це були культурні товариства без політичної програми, дарма що з українського боку йшла боротьба між гетьманцями і Українською військовою організацією (УВО) за опанування УНІ.

В німецькій східній політиці, себто в Міністерстві закордонних справ, існували два напрями східньої політики. Один русофільський, другий українофільський (умовні назви). Перший відстоював думку, що треба такі наукові чи громадські організації як Російський інститут, Gesellschaft für Osteuropakunde (Osteuropagesellschaft), УНІ, Славістичний семінар тощо, об'єднати в єдиному Орієнтальному інституті. Другий напрям тримався погляду, що УНІ треба тримати як окрему одиницю, отже, треба шанувати українські політичні амбіції українців. Та це не була німецько-українська "співпраця", а звичайна допомогова акція з боку німецької держави, подібно як сьогодні німці дають підтримку Центральному представництву української еміграції в Німеччині і Українському вільному університеті.

Що ж стосується політичних симпатій німців до українців і до "української концепції", то вони зв'язані з ідеологією чи концепцією Павля Рорбаха, який ще перед, під час і після Першої світової війни твердив, що Німеччина не матиме майбутнього, доки на сході Європи домінуватиме єдина великодержава — Росія. В німецькому інтересі змагати до створення кількох самостійних держав — Прибалтики, Польщі, Білоруси та України, якими Німеччина була б відгороджена від Росії.

Це була наскрізь теоретична концепція на далеку мету. Практично вона дійшла до голосу 1918 р. в час мирових переговорів між центральними державами і більшовиками. Але вже в той час вона мала також противників. Деякі німецькі генерали в Генеральному штабі були проти того, щоб притягати українських дипломатів до переговорів у Бересті 1918 р. і визнавати самостійну

українську державу. Бо вони вважали, що це сконсолідувало б російський народ проти Німеччини, в той час як у їхньому інтересі — нібито мати насамперед російський народ за собою. Більшовицька агітація Троцького на переговорах в Бересті переконала німців, що, властиво, нема там представників російського народу, а є більшовики, репрезентовані неросіянином Троцьким.

На терені Німеччини знаходилися деякі українські політики, м. ін. Євген Петрушевич і Євген Коновалець. Перший відстоював "концепцію" самостійної Західньої України, а другий був керівником УВО. Деякі кола мілітарної німецької організації Райхсвер втримували контакти з УВО з надією, що можна мати за певних умов з них користь, підтримували їх також фінансово. Головною фігурою з німецького боку був Ріхард фон Ярій (на українському ґрунті відомий як Ріко Ярій), через руки якого йшла німецька допомога. Десь 1928 р. створилося Vereinigung ukrainischer Offiziere (Об'єднання українських офіцерів), себто комбатантів з часів визвольної боротьби. Сьогодні важко ствердити, чи ініціатива для цього об'єднання вийшла від українців чи від німців. Одне певне: з тією організацією Німеччина не зв'язувала якихось конкретних плянів, отже, важко говорити тут про якусь "співпрацю". Сьогодні на терені Німеччини перебувають колишні "дивізійники", толеровані з німецького боку, та це не значить, що на тому відтинку вже існує якась "співпраця".

На одному відтинку існувала співпраця. Як українці, так і німці в Польщі творили національні меншості. Німці бачили, що боротьбу німецької національної меншости в Польщі можна влещити, коли налагодити співпрацю з багато численнішою українською меншістю. Ціною того, що українці відступили місце на виборчому списку для німецького кандидата, отримували від німців "допомогу" на ведення виборчої кампанії. Ось це все.

1929 р. відбувся у Відні Перший конгрес українських націоналістів. Німці не мали з ним ніякого пов'язання. Створення Організації українських націоналістів (ОУН) було справою виключно українців. Звичайно, німці про все знали в деталях через старих членів УВО, з якими вони мали контакт. Також пізніша діяльність ОУН аж до вибуху війни в ніякому випадку не була інспірована німцями.

1933 р. до влади прийшов Гітлер з виразно ревізіоністичною програмою Версальського трактату. Однобічним актом він відмовився платити воєнне відшкодування (контрибуцію) західнім державам. Потім прийшло зайняття західніх областей Німеччини, розбудова німецької мілітарної сили тощо. Все це були справи, які не мали нічого спільного з Україною та українцями. Пляни Гітлера щодо Австрії та Чехо-Словаччини вимагали замирення з Польщею.

1934 р. він уклав з Польщею пакт про ненапад, в якому були конкретні домовлення про німецьку національну меншість у Польщі й польську в Німеччині. В підпільній революційній акції ОУН німці в той час абсолютно не були зацікавлені, зокрема не були зацікавлені доставляти зброю для ОУН для терористичної акції. Через мілітарну розвідку (Канаріс) німці виразно заявили Коновальцеві, що вони в акції ОУН в Польщі не зацікавлені, натомість зацікавлені в підпільній акції в СРСР.* Намагання Коновальця проявити активність на тому відтинку закінчилися, як відомо, провокацією та смертю Коновальця.

Безпосередньо перед війною дійшло до проголошення самостійності Карпатської України. Це сталося без порозуміння з німцями. Ніякої співпраці з німцями на тому відтинку не було, бо німці собі тієї співпраці не бажали.

Натомість німці достеменно знали, що ціла Західня Україна прихильно наставлена до Німеччини, зокрема до націонал-соціалістичного режиму, й живе надією, що Німеччина є одинокою силою, яка зацікавлена в розгромі Польщі та Радянського Союзу, і коли до цього моменту дійде, то українці є надійними союзниками Німеччини. Таким чином будуть створені реальні передумови для створення української незалежної держави. Звичайно, німці не хотіли корегувати цих українських "надій". Коли тільки з українського боку були якісь конкретні запити під тим оглядом, німці не давали конкретної відповіді.

Вибухла війна. Між Німеччиною та Радянським Союзом дійшло до угоди. Радянський Союз м. ін. вимагав, щоб Німеччина не підтримувала протирадянських організацій. Українці в т. зв. Генеральній Губернії побачили, що німці є проти кожної політичної активності українців. Спершу Провід ОУН думав, що з хвилиною, коли німецьке військо зустрінеться безпосередньо з українським населенням, ОУН буде організацією, яка перед німцями буде речником інтересів українського народу. Та незабаром ОУН розчарувалася. Німці погодилися на творення допомогових комітетів і на створення Українського центрального комітету, та не з кимось з оунівців, а з неутральною особою (з В. Кубійовичем) на чолі. Такі допомогові комітети мали також поляки та євреї. Статути були ті самі. Це не була ніяка "співпраця", а німецьке врядування з притягненням місцевого населення до найконечніших справ. Різниця між поляками й євреями, з одного боку, і українцями, з другого боку, полягала в тому, що поляки й євреї бачили в німцях

---

* У своїй діяльності ОУН була спрямована проти СРСР, і німці хотіли використати цю антирадянську настанову ОУН у своїх інтересах. — Ред.

своїх ворогів, а українці "хотіли" бачити в них своїх приятелів, отже, притягнення українців до співдіяння з німецькою адміністрацією вони хотіли інтерпретувати як "співпрацю". Але співпраця існує тільки тоді, коли ті, що співпрацюють, себе взаємно визнають. А такого визнання з німецького боку не було.

Вибух німецько-радянської війни 1941 р. під тим оглядом нічого не змінив. В перші дні війни з'явилися якісь батальйони "Ролянд" і "Нахтіґаль", в яких знаходилися українці,* які "вірили", що раніше чи пізніше німці поставляться позитивно до "українського питання". А тим часом Гітлер проводив свою політичну лінію. У книжці *Майн кампф* він справді писав, що схід Європи призначений для німецької колонізації. Та це він писав у 1920-их роках. З вибухом війни проти СРСР ішлося не про творення колоній, а про виграння війни. Його негативне ставлення до України та українців було подиктоване не ідеями з книжки *Майн кампф*, а воєнною доцільністю. Творення української держави означало творення української адміністрації, фахово співзвучної з німецькою, творення української армії, вишколювання цієї армії тощо. Це, на думку німецьких мілітаристів, були нереальні справи, бо поглинали німецьку енергію та матеріальні ресурси. "Завдання українців — слухати та працювати" — це була офіційна девіза німців.

Подібним було ставлення до інших народів. Коли ж німці побачили, що мілітарно вичерпуються, тоді вони пішли на творення дивізії "Галичина", а, головним чином, на творення російської визвольної армії РОА (власовці) з протикомуністичним наставленням без обіцянок про майбутній устрій на сході Європи.

Де ж шукати німецько-української співпраці? Де вона була? Ми думаємо, що створення дивізії "Галичина" було тією співпрацею. Тут було конкретне домовлення: німці творять цю дивізію, дають своїх інструкторів, дають усе устаткування, зброю тощо, а українці добровільно вступають у дивізію й будуть боротися за "новий устрій в Європі". Обидві сторони мали, крім того, свої "задні думки". Німці думали про те, як би українськими (й російськими) батальйонами затикати діри на німецькому східньому фронті. Українці бачили, що Німеччина програє війну, одночасно плекали надію, що західні держави мають свою стратегію. Вони змагали до конфлікту між двома мілітарними велетнями Німеччиною та Радянським Союзом, бо сподівалися, що у висліді обидві

---

* Українці не просто "знаходилися" в цих батальйонах, а становили всю їхню бойову силу. — Ред.

держави розпалися б і тоді Захід мав би вийти переможцем чужим коштом. Це не була надія тільки українців. Цю надію плекали також офіційні німецькі політики. Це була причина, чому вони передчасно не капітулювали, маючи надію, що, коли більшовики на німецькій території зустрінуться з військами західних держав, то дуже швидко приязнь перетвориться в ненависть, яка викличе новий мілітарний конфлікт. У цій новій ситуації Німеччина може стати для Заходу надійним союзником. А українці думали так: як розвалиться Німеччина й Радянський Союз, то на сході Європи почнуть творитися нові сили, які будуть боротися за "посідання" України. В цій ситуації треба мати вже готову мілітарну силу, отже, треба її вже завчасу готувати "на німецький кошт". Дмитро Паліїв та його співробітники, які практично творили цю дивізію, виходили з того, що організування якоїсь армії в лісах, як це робила Українська повстанська армія, є безнадійною справою. Така "лісова армія" не є боездатною. З нею можна робити наскоки на якісь чужі станиці, а не вести оборону української держави.

Залишається відповісти на питання, наскільки німці були причетні до проголошення незалежності в червні 1941 р. На це можна з усією певністю відповісти, що проголошення було без порозуміння з німецькими політичними чинниками. Це не був вияв співпраці з німецькими політиками. Деякі офіцери німецької Абвер мали якесь пов'язання з актом проголошення. До сьогодні це не в'яснено повністю. Кажуть, що Абвер використала проголошення в своїх інтересах. Але й це не можна розцінювати як своєрідну співпрацю.

Гайвас цитує польський журнал, в якому стверджувано, що, на думку польських кіл, німецько-українські взаємини були дуже скомплікованими і тому ці кола "не вважали каральною коляборацією з окупантом [німецьким] українських організацій і інших організацій меншостей, беручи під увагу, що в тій співпраці вони бачили дорогу відзискання самостійності своїх країн". Отже, поляки стверджують, що певні українські кола таки коляборували з нацистською Німеччиною. Гайвас має застереження щодо слова "коляборація". На його думку, "Коляборанти мають на меті не загальні інтереси, а власну матеріальну вигоду чи користі певної групи людей. Життєва настанова коляборанта може також виникнути з його аморального бажання слугувати чужій справі та чужим панам".

Це застереження нічого не в'яснює, бо "коляборація" покривається зі словом "співпраця". Поляки твердять, що українці співпрацювали з німцями, але виправдують цю співпрацю тим,

що українці тим шляхом хотіли відзискати самостійність. Як вище вже сказано, українці з німцями не коляборували, бо німці тієї коляборації собі не бажали. Виконання функції соціальної допомоги в умовах війни допомогливими комітетами не було жадною співпрацею. Також організування української поліції німцями не було виявом якоїсь співпраці, адже і в кожному єврейському гетто була єврейська поліція і в кожному польському місті була польська поліція, яку організували німці для виконання своїх функцій. Окремі особи йшли на службу в поліції, та це їхня приватна справа, а не справа політичних організацій даного народу.

Дивізія "Галичина" була формою коляборації, але тільки з мілітарного погляду. Тут були певні розрахунки та комбінації. Нема потреби від них відмовлятися. Вони мали свою раціональну основу. Що очікувані висліди тих комбінацій не виправдалися — це інша справа.

Гайвас пише: "... позитивна постава західньоукраїнського суспільства до нацистської Німеччини була побудована на зовнішніх національно-політичних розрахунках, була звичайною концепцією, спрямованою на шукання прихильних сил у світі та евентуальних союзників. А на таке кожен народ має не лише повне право, але і його керівні чинники мають обов'язок працювати в тому напрямі". Гайвас має на думці "концепцію" відновлення державної незалежності.

Саме тут ключ до розуміння того, чому західньоукраїнське суспільство (точніше: ОУН і її симпатики) позитивно ставилися до нацистської Німеччини, хоч вона ніяк не проявляла позитивного ставлення до цієї української "концепції". Помилку робив Провід ОУН у тому, що він повторював цю концепцію як остаточну мету, хоч загальна світова ситуація була така, що очікувати сприяння з будь-якого боку не було підстав. Це треба було виразно сказати і застановитися над тим, які ближчі завдання поставити перед своїми членами, а посередньо перед усім суспільством, які лежали б на шляху до кінцевої мети, але давали шансу, що їх можна досягнути. Ми чомусь боялися переходно промовчати кінцеву мету, щоб зосередитися на проміжних, реальних для досягнення завданнях. Проявом цього було поспішне проголошення незалежності, дарма що не було передумов до цього проголошення. Так було з Карпатською Україною, так було 30 червня 1941 р. Ігнорування проміжної мети створило сприятливу базу для "надій" і психологічну готовість коляборувати з чинниками, з якими можна було зв'язувати надії. Саме через цю психологічну готовість нас звинувачують у коляборантстві, хоч у нас воно існувало мінімально. Куди більше коляборувала з Гітлером, наприклад, Польща

в 1934-1939 роках, укладаючи з ним пакти й беручи участь у поділі Чехо-Словаччини. Чомусь цей сморід коляборанства тягнеться за нами, нам підсовують участь в антисемітських акціях, яких у нас не було, тоді коли в Польщі в 1930 роки серед польського студентства були ці акції. Пора про ці справи заговорити.

Андрій Білинський

Про авторів

- Юрій Тарнавський** — поет і прозаїк, автор дев'яти збірок поезій, вісім з яких зібрані в книзі *Поезії про ніщо і інші поезії на ту саму тему*. Його прозовий твір *Менінгіт* з'явився в американському видавництві англійською мовою. Поет живе й працює у Вайт-Плейнз, в околиці Нью-Йорку.
- Віра Вовк** — поет, прозаїк і перекладач, авторка десяти збірок поезій, шести збірок прози та численних видань перекладної літератури з української на португальську й навпаки. Поетка живе й творить у Бразилії.
- Богдан Нижанківський** (він же Бабай) — поет і прозаїк, автор шести збірок поезій, трьох збірок оповідань і повісти *Свято на оселі*. Готується до друку збірка його прози. Поет живе в Детройті.
- Ірина Макарик** — має докторський ступінь від Торонтського університету, викладає англійську літературу та сучасну драму в Оттавському університеті, поетка. Цього року також викладає українську драму в Славістичному відділі Оттавського університету.
- Мирослав Шкандрій** — викладав українську літературу в Манітобському університеті. Від літа 1985 р. викладає українську й російську мови та літературу в Оттавському університеті.
- Ліда Палій** — прозаїк і перекладач, автор книжки своїх подорожніх нарисів *Світла на воді* (1985). Займається також малярством і фотографією.
- Манолій Лупул** — директор Канадського інституту українських студій. За фахом — викладач історії педагогіки в Албертському університеті.
- Франк Сисин** — викладач історії та науковий працівник Гарвардського університету.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА «СУЧАСНІСТЬ» НА 1986 РІК:

	одно число:	річно:
<i>Німеччина:</i>	12 DM	120 DM
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

Додаткові кошти передплати місячника летунською поштою до США і Канади становлять 22 ам. дол. річно.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i>	Library & Book Supply 16 a Prospect Street Glenroy, Vic. — 3046	<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasylko Cooperativa de Credito «Renacimiento» Maza 144 Buenos Aires	<i>Канада і США:</i>	Nina Ilnytzkyj 254 West 31st St. 8th Fl. New York, NY 10001
<i>Велико- британія:</i>	Mr. S. Wasylko 4, The Hollows Silverdale, Wilford Nottingham	<i>Швайцарія:</i>	Dr. Roman Prokop Muristraße 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на **прізвища** представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на: **Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.**

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

ГОЛОД НА УКРАЇНІ 1932-1933

ГОЛОД НА УКРАЇНІ 1932-1933 Вибрані статті

1985, 143 стор. Упорядник Надія Каратницька. Обкладинка Якова Гніздовського.

Збірка науково-дослідницьких і мемуаристичних статей до п'ятдесятиліття Великого Голоду на Україні.

Ціна: 5 ам. дол.

Іван Кошелівець

РОЗМОВИ В ДОРОЗІ ДО СЕБЕ

1985, 497 стор. Обкладинка Якова Гніздовського.

Відомий літературознавець робить у цій праці підсумок багатого життєвого досвіду, зображує явища і події, які йому приходилося зустрічати на своєму шляху, дає цікаву картину людей і ситуацій. Є це не лише особиста хроніка, але й своєрідний літопис нашої доби. Ціна: 20 ам. дол.

Іван Кошелівець

РОЗМОВИ В ДОРОЗІ ДО СЕБЕ

Сучасність-1985

Emma Andrievska

Emma Andrievska

Емма Андієвська

СПОКУСИ СВЯТОГО АНТОНІЯ

1985, 222 стор. Мистецьке оформлення та ілюстрації Володимира Макарєнка.

Чергова збірка сонетів Емми Андієвської складається з чотирьох тематичних циклів: «Спокуси святого Антонія», «Натюрморти й краєвиди», «Вірлії» і «Циркові ідилії».

Ціна: 9 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:
SUČASNIST
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5

У США і Канаді:
NINA ILNYTZKYJ
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001